

**Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Одељење за историју**

**Завршни рад:
Азбуковачки крај у устанку 1941. године**

**Ментор:
др Александар Животић**

**Студент:
Павловић Ненад ИС 14/59**

Београд, 2019

Предговор

Завршни рад *Азбуковачки крај у устанку 1941. године* настаје у моменту обележавања 100 година од завршетка Версајског мировне конференције, када су велике силе победнице из Првог светског рата и њене придружене савезнице признале ратне победе, територијално проширење Краљевине Србије и њено интегрисање у новопроглашену Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца, чиме је прва југословенска држава добила општи међународни легитимитет и признање од тадашње међународне заједнице, као и 78. годишњице од почетка устанка српског народа против фашизма. Овај рад, један од малобројних који се баве азбуковачким крајем, настаје јер не постоји много научних истраживања која се баве овим крајем, нити су досадашња научна истраживања из неких области културно – историјских наука још завршена, што се посебно односи на старија раздобља, уз претпоставку да ће нова истраживања обогатити постојећа сазнања о Азбуковици и бити искоришћена за њен даљи развој. Разлог за избор ове теме је тежња да се поновним сагледавањем доступне извора и литературе која се бави овом темом, посматра II светски рат на локалном подручју.

Тема овог завршног рада, бави се азбуковачким крајем у II светском рату, тачније периодом од 6. априла до 1. децембра 1941. године. Из структуре садржаја завршног рада *Азбуковачки крај у устанку 1941. године*, види се да је у самом уводу *О Азбуковици*, изложена кратка историја азбуковачког краја од праисторије до периода Краљевине Југославије пре 6. априла 1941. године, ради јаснијег и квалитетнијег разумевања ситуације у Азбуковици. У оквиру ове теме, предмет посматрања ће бити стање у Азбуковици у време Априлског рата, окупационе поделе земље, као и деловање устаничких војних формација, окупљених у оквиру Народноослободилачких партизанских одреда Југославије и одреда Југословенске војске под вођством Драгољуба Михаиловића, односно људи који су иступали као његови представници у азбуковачком срезу. Предмет овог рада биће и њихови међусобни односи оличени у њиховој сарадњи и размимоилажењима, која су касније прерасла у зачетке сукоба и грађанског рата.

На основу првог поглавља *Азбуковачки крај у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца / Југославији*, који је наставак увода у коме говорим о Азбуковици, општи је закључак да је и у нашој Азбуковици, живот вековима текао у свим својим сложеним манифестацијама, али будући да је то крај који је од најстаријих времена био удаљен од главних комуникација. Неки облици живота и традиционалне културе су се доста дуже конзервирани и опстали до данашњих дана неголи у другим српским крајевима. Последице ове спорости су се интензивније осетиле посебно у периоду југословенске краљевине, када је дошло до поларизације и поделе азбуковачког среза на део око Љубовије, који је био типично сеоско подручје преткумановске Србије са свим својим особеностима и део око Пецке где су, пре свега због близине Ваљева и Шапца, веома лако продрале тековине нових цивилизација. Ове особености, које су обележиле све сегменте живота среза, биле су највидљивије на политичком нивоу. Ова политичка подељеност је била најприметнија због тога што су становници Љубовије и околине, највише гласали за грађанске, монархистичке странке, док су становници

Пецке и околине, највише гласали за КПЈ. Политичка подељеност, настала у међуратном периоду, у доба југословенске краљевине, обликовала је положај азбуковачког краја током Другог светског рата, али и након овог рата. О томе сведочи то да је Азбуковица била подељена на љубовијски крај, који је подржавао четнике Драже Михаиловића и крај око Пецке, који је подржавао партизане Јосипа Броза Тита, у чему је азбуковачки крај поделио судбину српског народа и тадашње југословенске државе. Политичка подељеност азбуковачког краја у међуратном периоду и периоду Другог светског рата, имала је последице у послератном периоду. О томе сведочи одлука послератних власти, којом је Азбуковица сведена на подручје данашње љубовијске општине, а подручје Пецке је припојено ваљевском крају.

Устанак у азбуковачком крају су подигли партизани, борци Азбуковачко – рађевске чете Ваљевског НОП одреда, који су према општеприхваћеном становишту у историографији социјалистичке Југославије, подигли устанак против фашистичке Немачке и домаћих квислинга у окупираној Југославији. Доминантна позиција партизанских јединица у борбама против Немаца и домаћих квислинга током првих седмица и месеци устанка, је приморала четничке јединице Драже Михаиловића, како у Југославији, тако и у Азбуковици да се активније укључе у устанак, чиме би устанку дали општи антифашистички карактер борбе српског народа у Југославији. Ова борба српског народа у Југославији је била двострука. То је била борба против спољног непријатеља, Немачке и његово избацавање из југословенске државе, али и борба против унутрашњег непријатеља: Српске државне страже квислиншке војне формације окупационе Владе народног спаса, армијског генерала Југословенске Војске, Милана Недића и четника Косте Пећанца, а од новембра 1941. године тзв. *Руског заштитног корпуса*, чији су припадници, након избегавања из Совјетске Русије, победе снага Црвене Армије и успостављања СССР-а у његовим границама пре 1. септембра 1939. године, постали држављани југословенске краљевине, те је у овом својству могуће говорити о њима као унутрашњој војној формацији, јер је била састављена од Руса, држављана Краљевине СХС и након 1929. године, Краљевине Југославије. Једине војне формације које нису биле присутне на овом подручју су биле трупе Љотићевог *ЗБОР-а*, јединице тзв. *Српског добровољачког корпуса*.

Сарадња између представника партизана и четника је као и на општем, југословенском нивоу, што се види из преосталих поглавља у самом раду, је била различита, зависно од тога како су се кретали односи између вођстава оба антифашистичка покрета, која је варирала од декларативне, а затим и стварне, јаке и плодноне сарадње НОПОЈ- а и ЧОЈВ –а, до њихових размимоилажења и сукобом, који се на подручју окупиране Србије и саме Азбуковице поклопили са падом Ужица, 29. новембра 1941. године, када је дошло до слома *Ужичке републике*, коју данашња српска историографија, као наследница историографије социјалистичке Југославије и тежње да на објективан начин сагледа улогу и антифашистичку прошлост српског народа у Другом светском рату, посебно у Југославији, који је као и данас контроверзна тема, посматра као прву слободну антифашистичку територију коју су створио неки антифашистички покрет у поробљеној Европи. У српском случају, овде је реч о постојању два антифашистичка покрета са југословенским предзнаком, с обзиром на

државотворну делатност српског народа и његове тежње да се очува југословенска држава: партизански, на челу са КПЈ и њеним генералним секретаром, Јосипом Брозом Титом и четнички (равногорски) покрет на челу са генералштабним пуковником Југословенске војске, Драгољубом Дражом Михаиловићем. И поред чињенице да су ова два покрета имала своје непремостиве идеолошке препреке, које су кумовали поделама и сукобу, период Устанка народа Југославије у Србији, који се може назвати периодом партизанско – четничке сарадње у Србији, у складу са делом назива поглавља у овом завршном раду. То је, период историје Југославије, у ком је српски народ стао под заставу слободe и по први пут након Великог рата и срамоте Априлског рата, период на који сви Срби морају да буду поносни и да из њега, уз сво поштовање за све српске и друге жртве које су последица грађанског, верског и националног рата након сукоба од 1. новембра 1941. године, црпе снагу за опште помирење српског народа.

Када је реч о изворима и литератури коју сам користио у писању овог завршног рада, постоје две групе извора и литературе. Прва група материјала говори о општим међународним и општим југословенским догађајима, док друга група материјала говори о локалним догађајима. За разлику од извора и литературе која говори о општим међународним и општим југословенским догађајима у посматраном периоду, који су ослобођени идеолошке позадине и партијске доктрине и препуштени искључиво историјској методологији, извори и литература која је говори о локалној историји Западне Србије и Азбуковице остала под јаким утицајем идеологије и чињенице да је подручје читаве Србије и саме Азбуковице, било по тадашњим схватањима послератних власти, упориште четничког покрета. Због тога је приметно доминатно слављење партизана и Народноослободилачке борбе, с обзиром да је највећи део материјала о овој теми написан у доба социјалистичке Југославије. Свега пар књига које говоре о четничкој перспективи овог периода југословенске историје, а које су коришћене у овом раду, настале су после распада социјалистичке Југославије и процеса напуштања југословенске државне идеје. Надам се да сам успео да не подлегнем субјективном посматрању овог периода док сам користио доступни материјал, због чињеница да сам потомак жртвава Другог светског рата и бораца *Народноослободилачке борбе и социјалистичке револуције*, како је овај период називан током постојања социјалистичке Југославије, чиме сам овим скромним радом, поново бацио светло на овај буран период југословенске и српске историје на локалном, азбуковачком нивоу.

Када је реч о скраћеницама за два наша антифашистичка покрета у овом раду, моја тежња је да пружим објашњење посебно за избор скраћенице за Равногорски покрет Драже Михаиловића. За разлику од скраћенице партизанског покрета, настале по руском, совјетском називу за герилу – *партизани*, која је остала и данас у употреби, скраћеницу ЧОЈВ сам изабрао због чињенице да је Равногорски покрет према сопственом ставу, тежио да иступа као настављач Четничких одреда Југословенске војске, који су постојали као део Југословенске војске, а много више по чињеници да су тежили да иступају као настављачи четника из периода Српске четничке акције у Македонији од 1903. до 1912. године, који су формацијски били део војске Краљевине Србије у Првом светском рату.

Овај рад представља спој више делова историјске науке. На самом почетку, уводом о Азбуковици, желео сам да своје професоре на Филозофском факултету и целу научну јавност подсетим на историјат свог родног краја и његову славну прошлост, која је обележила историју постојања српског народа и стварања српске државе у оној мери у којој су то географска позиција и историјске прилике дозвољавале, чиме је уводу дат карактер кратке хронике. У поглављу које се бави периодом азбуковачког краја у југословенској краљевини, значајан део поглавља посвећен је друштвеној историји Азбуковице, која је овде како би се дала комплетна и потпуна слика о животу људи овога краја. Азбуковачки крај је некада, као што сам већ рекао, био много већи од подручја моје родне Љубовије, јер се протезао од Бајине Баште и околине Лознице до непосредне околине ваљевског краја. Отуда је моја тежња да се цео крај посматра као једна целина, јер се само тако на прави начин може видети да је овај крај у потпуности поделио судбину Срба у Другом светском рату. Ово стање са општејугословенског терена се, уз мале измене, у потпуности пресликало на овај микропростор тадашње Србије и Југославије. У овом раду је велики број страница посвећен војној историји, јер сам уз личну заинтересованост за војну историју српске и југословенске државе, сматрао да је војна историја битна за разумевање ове теме, како на општем југословенском, тако и на локалном азбуковачком нивоу.

Овим завршним радом, којим постајем српски историчар и један од тумача целокупне српске историје, чији је значајан период била и историја југословенске државе, желим да се захвалим своме ментору, др Александру Животићу, који ме је са великим задовољством подржао да за тему свога рада узмем тему из свог родног краја и да о овој теми напишем свој завршни рад. Ништа мању захвалност, желим да изразим и преосталим члановима комисије: академицима САНУ: др Љубодрагу Димићу и др Мири Радојевић, који су ми такође пренели своја огромна знања из целокупне југословенске историје.

Поред захвалности својим професорима, ја желим да се захвалим својој породици, пре свега својим родитељима, Драгану и Милени Павловић и брату Предрагу Павловићу, који су ми уз, били подршка током читавог школовања. Овом приликом, такође, желим да се захвалим и свом деди, Јеврему Павловићу, бившем старијем воднику ЈНА и РВС ТО Србије у периоду 1961 – 1992. године, од кога је потекла моја лична заинтересованост за војну историју и да овај рад толико буде заступљен са темама из војне историје југословенске државе, али и свим својим прецима, који су ми пружали подршку да завршим основне студије. На самом крају, овај рад посвећујем и свом родном крају, Љубовији и Азбуковици, крају у ком сам рођен, одрастао и начинио своје прве животне и историјске кораке, и људима који су у мени препознали историчара и пружали ми подршку у својој одлуци да postanем историчар.

Аутор

О Азбуковици¹

Азбуковица је брдско – планински крај у западној Србији. То је подручје које географски припада делу средњег Подриња и чини његов југозападни део. То је подручје које се налази на десној обали реке Дрине. Овај простор чини највећи део некадашње Соколске нахије. Овај крај је током своје прошлости мењао своје границе, како су то захтевале политичко – територијалне прилике. Простор Азбуковице је по свом карактеру такав да га планински масиви на истоку и североистоку одвајају од средишњих делова Србије, а Дрина и планине источне Босне га одвајају од средишње Босне. Једина права комуникација између овог краја и остатка Србије је онај пут који иде долином Дрине, према Мачви и Посавини на северу, односно према подручјима југозападне Србије. Данас се под Азбуковицом посматра простор општине Љубовије, коју сачињава 27 насеља и сама варош љубовијска. Људи који живе овде се називају Сокољани, Азбуковчани и Љубовијани. Због својих природно – географских особина, простор Азбуковице је био насељен од давнина.²

¹ О пореклу термина Азбуковица, постоје два различита тумачења. Најпознатије и данас најприхваћеније тумачење је оно по коме је овај претежно рударски крај добио име због чињенице да је ово био султанов хас и највећег насеља Буковица, по ком је хас добио име. То је касније језичком трансформацијом дало облик **Азбуковица**. Друго тумачење овог термина сазнајемо на основу приче коју бележи лист *Босанска вила* на дан 30. 11.1896. године. Текст преноси причу тадашњег учитеља Дим. Глигорића од 01.08.1896. године, где термин **Азбуковица** потиче од термина *књаз – Буковица*. Група аутора: *Азбуковица: земља, људи и живот*, Љубовија: Самоуправна интересна заједница културе општине Љубовија, 1985, 70, 185.

² Соколска нахија Смедеревског санџака је била нахија, која, по Владимиру Карићу припадала подручју Горњег Подриња. Њено седиште је био неосвојиви султански град Соко, који је остао упамћен под надимком *султанова невеста*, који Турци напуштају 1862. године, а који је срушен вољом великих сила исте године. Простирала се од планине Таре, села Заовине, па до Зворничке клисуре, док су се на истоку уздизале планине: Тара, Зарошка планина, Повлен, Маљен, Медведник, Торничка Бобија, Соколска Планина, Јагодња, Рожањ и Борања, према Ваљевској Подгорини на североистоку. Југозападна и јужна граница Азбуковице је река Дрина (граница са БиХ, односно њеним ентитетом Република Српска). Азбуковица се на истоку граничи са делом Златиборског региона (крај Црна Гора), а на северу са Јадром и Рађевином. Овом подручју треба додати и предео око горњег тока речице Пецке. Ова територија се назива Азбуковицом у ширем смислу, подручје које је током 19. века закључно са 1958. годином, чинило Азбуковачки срез, о коме ће бити речи у самом тексту. Азбуковица је као рударско подручје је било насељено у континуитету још од праисторије о чему говоре археолошка сазнања, након чега су овде живели Илири. У римско доба, Азбуковица је била део провинције Далмација, а са Теодосијевом поделом Римског Царства 395. г, она се налази на самој граници, као део Источног Римског Царства. Након Велике Сеобе народа, ту живе словенска (српска) племена. Азбуковица је оквиру српске средњовековне државе, први пут била у периоду Властимировића, а овај простор је трајније, након периода угарске владавине, био у оквиру средњовековне Србије од времена када је краљ Стефан Драгутин, као угарски барон добио на управу *сремску земљу*, а затим је био део Српског Царства, области Николе Алтомановића, Моравској Србији и Српској Деспотовини. У време османске владавине овај простор је припадао Соколској нахији Смедеревског санџака. Током Српске револуције (1804 – 1835), Хатишерифом из 1830 г, ови крајеви су формално припојени Кнежевини Србији, а 1834. године, формира се срез азбуковачки округа подринског са седиштем у Љубовији. За време намесништва кнезу, каснијем краљу Милану, Љубовија добија статус варошице (1871), а као последица поплаве 1896. године, настаје данашња Љубовија. Током Првог светског рата, Азбуковчани су чинили Љубовијски одред, који је био у оквиру Дринске дивизије II позива, која је била у оквиру 3. армије генерала Павла Јуришића Штурма. Припадници овог одреда под командом мајора Војислава Ковачевића, а касније

1. Азбуковачки крај у Краљевини Срба Хрвата и Словенаца / Југославији

1.1. Социјално – економско стање у азбуковачком крају

Током постојања југословенске краљевине, овај простор је био део различитих административних јединица у Краљевини Срба Хрвата и Словенаца / Југославији. Азбуковица је до 1922. године и поделе Краљевине на 33 области, била део подринског округа, а у периоду 1922 – 1929. године, она је била део истоимене области, са седиштем у Шапцу. Са новом административном поделом земље на бановине, Азбуковица постаје део Дринске бановине са седиштем у Сарајеву.³ За боље разумевање околности у самом срезу, неопходно је посматрати економско – социјални статус и деловање политичких странака у Азбуковици. Број становника у срезу у међуратном периоду је износио 19563, по попису из 1921. године, односно 26280 људи по попису из 1931. године.⁴ За размеевање кретања броја становника у срезу неопходно је пратити пописе: Краљевине Србије из 1910. године, окупационог аустро – угарског пописа из 1916, и горепоменуца два пописа.⁵

Ово је био изузетно насељен али и веома сиромашан крај, у ком је основно занимање становништва је била пољопривреда, и то: земаљорадња, сточарство и

пуковника Ђорђа Ђорђевића су дали изузетан допринос у победама српске војске на Церу и Колубари, Дринској бици и другим борбама српске војске током Великог рата. Подручје саме Азбуковице је било попрште оштрих сукоба српске и аустро-угарске војске, посебно током 1914. године, о чему сведочи и спомен – костурница на Мачковом Камену, која је место где су сахрањени припадници обеју војски, који су ратовали у **Бизи на Дрини** или **Дринској бици**. Група аутора: *Азбуковица: земља, људи и живот*, 9 – 10, 136-143, 232- 242, 383; др. Љуба Павловић: *Соколска нахија: Ко смо ми Подринци*, Београд 2003, 311 – 312.

³ Срез азбуковачки састојао се из 30 насеља, подељених у 13 општина данашње територије општине Љубовија, једног села општине Мали Зворник (Велика Река), и 6 насеља општине Осечина (варошица Пецка, села: Гуњаци, Скадар, Царина, Коњиц и Драгодол). Седиште среза азбуковачког је била Љубовија, док је у Пецкој била испостава среског начелства. Срез је био подељен на 30 насеља, која су административно била у оквиру 13 општина. н. д. 249, 277; Мр. Јован Јовановић: *Азбуковица у народноослободилачком рату 1941 – 1945*, Љубовија: Општински одбор СУБНОР-а : СИЗ културе општине Љубовија, 1985, 13.

⁴ Дефинитивни резултати пописа становништва: од 31 јануара 1921 год., Београд : Општа државна статистика, 1932; Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931 godine. Knj. 1, Prisutno stanovništvo, broj kuća i domaćinstava, Beograd: Opšta državna statistika, 1937.

⁵ Оно што је занимљиво за ове пописе јесте то да је у оба пописа већи број жена од броја мушкараца, што је последица рата. Оно што је занимљиво је да је број жена повећан за 0,3 % у односу на попис из 1910. године, али да укупан број становништва среза 1931 је за 3% мањи него по том попису, када је срез имао 27125 становника. Однос губитака у људству види се још током рата, да би се неко јасније кретање видело по регуларним државним пописима у посматраном периоду. По аустро – угарском окупационом попису срез је изгубио око 44 % мушкараца (5971 човека) и 17% жена (2238 жена). Први послератни попис губитке мушкараца смањује за 10 %, али и повећава губитке жена за 7 % у односу на овај из 1916. По последњем међуратном попису долази до већег процентуалног пораста броја мушкараца у односу на жене, али оне и даље имају благу предност у укупном броју становништва. Оно што је занимљиво за жене је и то да се њихов број повећао за око 0,3 % у односу на 1910. годину. н.д. 246 – 249.

воћарство са око 96%.⁶ Највећи проценат становништва је припадао групи ситних и средње имућних сељака, који је углавном био на малом или у мањој мери на нешто већем поседу. Срез азбуковачки је био познат као воћарски и дувански крај. Током међуратног периода постојао је мали број земљорадничких задруга, али азбуковачки сељак у већини случајева није улазио у њих. Сходно карактеру становништва, највећи број људи је у оквиру породичних задруга, а просечна оваква породица је имала 7 чланова. Куће су у највећој мери, биле грађене од материјала који нису били цигла и ћерпич. Оне у себи нису у великој мери имале нужник, патосану собу, а нешто више их је имало кревете и шпорет. Због слабије привредне развијености краја и пренасељености простора, то није много примећивало. Проблеми долазе и са економском кризом 1929 – 1933. године, када долази до повећања цена других роба и мање цене пољопривредних производа. Тада је сељак морао да би преживео, да продаје и оно што је наменио за своје потребе, а од времена после I светског рата, они су се задуживали и код богатијих сељака и трговаца.⁷

Осим пољопривреде, становништво се бавило занатством, трговином и угоститељством. У срезу је било 37 мешовитих трговинских и 1 специјализована радња, продавница обуће *Бата* у Љубовији. Од тога је у Љубовији било 11, а остале у седиштима општина. Било је 78 кафана, од тога 17 само у Љубовијим нешто мање у Пецкој, а остале по селима. Занатлија свих врста је у Љубовији било нешто преко 300, од тога највише зидара, који су послом ишли и ван среза, јер је било мало грађевинских радова у самој Љубовији и читавом срезу. Поред њих ту су били ковачи и поткивачи, качари, абације, опанчари и шустери, колари, столари, воскари, пекари, сарачи и два берберина. Занатство се развија толико да се задовоље потребе људи у срезу, а више их је било по градским насељима а мање по селима. У срезу је било седамдесетак воденица које су млеле жито и неколико ваљарица за ваљање сукна. У срезу су била и 2 адвоката. Као среско место,

⁶ Види напомену бр. 5.

⁷ Материјална ситуација после рата је била изузетно тешка до те мере да су људи морали да поново купују покућство и стоку. Примитивна и нерационална обрада земљишта, која се вршила уз помоћ воловских запрега је била главни разлог малих и често недовољних приноса. Од ратарских култура гајиле су се: кукуруз, овас, раж, пшеница, а од индустријских, дуван и крмно биље. Дуван је био веома заступљен, до те мере да је пред рат било засејано 200 хектара земље под овом биљком. У великој мери, гајили су се кромпир и пасуљ и то у вишим пределима. Ово је био и остао шљиварски крај, али су се тада у значајној мери садиле и јабуке и ораси. За потребе подстицања и унапређења пољопривреде постојало је Среско пољопривредно друштво, а за потребе унапређења самог воћарства постојао је Бановински воћни расадник, који је сељацима продавао воћне саднице одговарајућих сорти за овај крај. Азбуковачки сељак је сам, у оквиру породичних задруга обрађивао своје поседе, а мањи број земљорадничких задруга који постоји тада је основано да би се њихови чланови снабдевали делом алата, другим индустријским производима или робом. Током међуратног периода, постојало је 14 задруга најзначајније задруге су биле: Среска земљорадничко - воћарска и Среска земљорадничко – сточарска задруга, а најбоље се котирала Пољопривредна подружина, која је 1939. године имала 462 члана. Куће су углавном грађене од материјала који нису били: цигла и ћерпич, о чему сведочи и висок проценат од 75, 43 %. Оне у већини случајева нису имале нужник (9, 14% кућа је имало), патосану собу (12, 72%), нешто више њих је имало кревете (46, 67%) и шпорете (63, 28 %). У исхрани је најчешће био заступљен хлеб, који се најчешће правио од мешаног и кукурузног брашна. Кукуруз се највише користио у исхрани. Новац је био потребан за куповину индустријских биљака, али и да се плате различите пореске обавезе. н. д. 251 – 259; Ј.Јовановић: *Азбуковица у НОР-у 1941 – 1945*, 13- 14.

Љубовија је имала Среско начелство, са испоставом у Пецкој, суд, болницу, апотеку, жандармеријску станицу и Дуванску станицу, која је била филијала Дуванског монопола у Бајиној Башти. Срез није имао уопште струју, а само је рудник *Велики мајдан* имао агрегат за струју. Јавна расвета је стога била сведена на три петролејске лампе, које су обасјавале ноћу само најужи центар Љубовије. У срезу није била ниједна банка нити новчани завод.

Сиромаштву краја доприносе и лоше комуникације. Кроз срез је пролазио државни пут: Сталаћ – Ужице – Б. Башта - Љубовија – Зворник - Тузла и 4 бановинска пута првог и другог реда, који су према извештајима среског начелника били у доста лошем стању. Стога, трговина у Азбуковици се углавном сводила на куповину и продају пољопривредних производа у Љубовији и Пецкој И мали број трговаца који је био у срезу, је био у тој ситуацији да је зависио од деловања велетрговаца у Ваљево, Шапцу, Лозници и већим градовима. У складу са државно – административном политиком Краљевине, привредна надлежност за овај срез се пребацује из Београдске привредне коморе у сарајевску Трговачко – индустријску комору 1932. године. Рударство је овде било од великог значаја, још од најстаријих времена, посебно од римског и средњовековног периода. У годинама пред рат радили су рудници: рудник олова и цинка *Велики Мајдан*, који је експлоатисала енглеска фирма и рудник *Тисовик*.⁸

Друштвени живот се одвијао у оквирима Спортског друштва, Ловачког друштва, Соколског гимнастичарског друштва, Занатског друштва, Удружења ратника из ратова 1912- 1918. године, а највише у локалним кафанама. У срезу је било 13 радио – апарата на батерије и то код кафеџија, свештеника, учитеља, трговаца, државних службеника. На територији среза, постојало је 14 православних

⁸ Разлог лоших путева је тај што је били углавном лоше урађен, без камене подлоге или бар подлоге од шљунка, чиме је отежан транспорт са теретом. Затим јер нема довољно објеката, па је вода правила проблем. Једини добар пут је био макадамски уз Дрину. Транспорт се вршио уз помоћ воловских кола, и то отежано због услова пута који су последица временских појава. Централни проблеми су били због застоја у радовима на пресецању Прослопа (бановинском путу Љубовија – Пецка – Причевић). Како би се то спровело, покушано је да се пут Београд – Ваљево – Сребреница – Подроманија – Сарајево ка Дубровнику прогласи *државним туристичким путем* и да се добију средства из буџета, али су радови прекинати 1939. године. Азбуковчани су стога морали да козијим стазама преко Медведника одлазе у Ваљево и друге крајеве да продају своју робу. У међуратном периоду је био изграђен и гвоздени мост према Братунцу (где је од 1992. године гранични прелаз између Србије и БИХ односно ентитета Републике Српске). Постојале су слабе, нередовне и ретке везе са Б. Баштом и Зворником. По питању трговине највећи промет се одвијао на недељним и годишњим вашарима. Недељни вашар (пазарни дан) у Љубовији и Пецкој је био петак, што је и данас случај. Годишњи вашари су се одржавали у Љубовији (26. 5, 12. 9. и 8.11.), Пецкој (14.5. и 27.10.), Доњој Оровици (12.7.) и Грачаници (21.7.). У мањој мери су ту биле мале трговачке радње, а велетрговаца није било. Сељаци су тада продавали највише стоку, шљиве, дуван, ракију, мање жито јер га и сами нису имали довољно. Највећи део потреба становништво је остваривало као и дотада, док се куповина обављала само кад је било неопходно и то: шећер, гас, део обуће и одеће, со и део пољопривредног алата. Због карактера занатства, главну радну снагу су чинили власници занатских радњи, а индустријских објеката готово да није ни било. Било је свега неколико црепана и циглана, које су биле претече ових објеката. Најпознатија рудишта Азбуковице су била: Велики Мајдан, Постење, Јагодња, Тисовик и Липник. Најзначајније руде су биле: цинк и антимон, а вадиле су се олово, бакар, жива, сребро, гвозђе и др. На овим рудиштима су радили радници из околних села. Због њиховог рада са прекидима у овом периоду, рудари из овог краја су одлазили у руднике у Крупањ, Зајачу, Столице, а неки и у Борски рудник. н.д. 260 – 272; Ј. Јовановић: *Азбуковица у НОР-у* 14- 15.

цркава, где је на територији среза службу обављало 9 свештеника, од којих је било скоро половина Руса, припадника *беле емиграције*. Културно – аматерски рад почиње 1935. године, са оснивањем тамбурашке секције, драмске секције и библиотеке, основане 1939. године као део тадашњег Народног Универзитета у Љубовији. Културно – аматерски рад се пре рата развијао и у Пецкој. У срезу је било 15 школа са 4 разреда, мали број средњошколаца и свега 5 студената. Одатле видимо да је највећи број људи био неписмен. На основу свега наведеног, реч је о типичном српском патријархалном крају са подручја бивше Краљевине Србије. То је подручје, у ком је у највећем броју становника живео необразовани или недовољно образовани сељак, чија је свакодневица била испуњена сталном борбом за опстанак, услед малог поседа и примитивне обраде земљишта. На његову свакодневицу утичу предрасуде, религија и обичаји на исти начин као што је то био случај и са њиховим прецима. Циљ имућнијег сељака је био да му син постане жандарм, свештеник или чак учитељ. Пошто је ситуација била тешка, као и због великог броја укућана, део потомака је морао да одлази ван села у Љубовију и у веће градове да би тамо радили. Највећи број њих је одлазио да ради по рудницима, па је било доста оних који су одлазили да раде и у Борски рудник. Мали број људи је било образовано. То су углавном били државни службеници и учитељи, као и одређени број занатлија и трговаца. Захваљујући радио – апаратима које су имали, они су једини били правовремено информисани и они су, уз помоћ црквених лица, обликовали јавно мњење у срезу. Овде се свака крупнија промена тешко прихватала.⁹

1.2. Политичко деловање у азбуковачком крају

Политички живот у азбуковачком крају у периоду југословенске краљевине до Априлског рата, може се посматрати кроз деловање радикала, демократа, у мањој мери Савеза земљорадника, комуниста и других странака, као и кроз све оне политичке организације и коалиционе савезе, који су са дешавањима на државном нивоу, били формиран на овом подручју. То се може пратити по њиховим изборним резултатима и реакцији на догађаје и појаве у политици и друштву Краљевине. У самом срезу, најјача политичка странка до почетка личне власти краља Александра је била Народна радикална странка (НРС) а затим Југословенска демократска странка (ЈДС/ДС), која свој одбор у Љубовији формирала јуна 1920. године. Трећа партија по јачини у Азбуковици, од грађанских странака, била је Савез земљорадника (СЗ), али њен значај је био доста мањи у односу на претходне две, тако да се може рећи да је највећи број Азбуковчана био подељен између НРС и ЈДС.¹⁰ Политичко опредељење долазило је као

⁹ Ј. Јовановић *Азбуковица у НОР-у*, 15 – 16.

¹⁰ НРС у посматраном периоду је осим другог места по заступљености у срезу по првим послератним изборима, иза ЈДС са 910 гласова, јачала и на осталим изборима имала највише гласова, да би по изборима из 1927. године имала 3023 гласа. ЈДС је само 1920. године са 1021 гласом победила радикале, а 1927 је имала највише гласова у посматраном периоду (1284), али је била иза НРС. Трећа најјача грађанска странка СЗ је на свим изборима до диктатуре, била трећа. Највише гласова (543) је имала 1920, а најмање на следећим изборима из 1923. године Савез земљорадника је био мање значајан и био је заступљен пре свега у грачаничкој и узовничкој

традиционалног опредељења. Сами избори су били један од најбитнијих догађаја у животу сваког пунолетног становника Азбуковице. У овом периоду као и данас, приметна је јака партијска агитација, а била је приметна и разнолика борба за гласове.¹¹

Први посланик из среза азбуковачког је био кандидат *владине листе*¹² за парламентарне изборе 1931. године, извесни Милорад Симић, земљорадник из Постојења са 73,90%¹³. У периоду диктатуре до 1935. године, политички живот се водио искључиво у оквиру тада дозвољене Југословенске националне странке (ЈНС)¹⁴, која је на општинским изборима у срезу, остварила убедљив резултат од 85, 8%, али је на изборима 1935. године доживела дебакл. Као кључна политичка странка у срезу јавља се Југословенска радикална заједница. Кључан човек у њеном организовању је био локални земљопоседник и кафеџија, Тихомир Васић, који је био изузетно популаран у срезу. ЈРЗ је била доминантна све до краја постојања југословенске краљевине.¹⁵ Живост у политички живот Азбуковице, унело је изгласавање конкордата са Ватиканом у Народној скупштини Краљевине Југославије. Жариште против конкордата било је у узовничкој цркви, које су предводили узовнички свештеник Гвозден Јовановић и грачанички свештеник Боривој Ненадовић. После конкордатске кризе, у срезу два пута је, неуспешно покушано оснивање Четничког друштва. Први пут, у октобру 1937. године, на овај подухват се усуђују поменути свештеници, а други пут, у јулу 1938. године, то чини извесни Марко Смиљанић из Велике Реке, према сопственој изјави, по писменом наређењу Косте Миловановића – Пећанца, које је имало 250 чланова. Оба удружења су брзо угашена.¹⁶

општини. Статистике избора народних посланика Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1920 – 1927, Београд, 1921, 1924, 1926, 1928.

¹¹ Јака партијска агитација је била у виду обећања која се делимично или уопште не испуњавају, али и у виду поткупљивању народа помоћу пића (*полић*) и дувана (*наклић*). У моменту избора кафане су се делиле на радикалске и демократске, а пиће се давало и бесплатно, тако да се у Пецкој са царинске стране, стављао буриће ракије испред кафане да људи пију цабе. Што се тиче обећања она су била најразличитија и тицала су се текућих проблема и потреба. Било је куповине гласова у виду давањем жита, брашна, других намирница, а у крајњој линији и новац. Радикали су, пошто су држали геодетску службу у срезу, повећавали порезе на земљу својим политичким противницима и кроз њихова имања правили путеве. н.д. 273 - 274.

¹² Овде је реч о листи из које настаје прва режимска странка Југословенска радничка сељачка демократија, од 1933. године Југословенска национална странка.

¹³ Статистика избора народних посланика за Прву југословенску народну скупштину одржаних 8. новембра 1931. године, Београд 1935.

¹⁴ О имену партије видети напомену бр. 13.

¹⁵ Резултат је више био последица светске економске кризе, а не организације странке, које у срезу није фактички ни било, јер су се људи делили по старим партијама. Њен статус је до 1935. године био изузетно лош, што је резултирало дебаклом на изборима исте године, јер је кандидат ЈНС добио само 3 гласа, а већина локалних првака странке је прешло на листу Милана Стојадиновића. Популарност Стојадиновићеве странке у срезу је чињеница да је НРС била до тада популарна односно сам Тихомир Васић као њен представник, који је нови страначки програм представио као наставак програма те странке. Као њен представник био је биран за посланика на преосталим парламентарним изборима. На последњим изборима је добио 3059 гласова. 278 – 282.

¹⁶ Током конкордатске кризе, у љубовијску пошту из поште у Бањи Ковиљачи стиже 16 коверата са лецима *Браћо Подринци*, чија је садржина уперена против конкордата и против оних који су гласали за њега, а били су представници овог среза. У време конкордатске кризе, поменути свештеници су, уз помоћ народног посланика и проте из Дрињаче Милана Петковића, критиковали владу Милана

Поред режимских странака, у срезу азбуковачком, у међуратном периоду, политички живот је био употпуњен деловањем *Удружене опозиције*, али и странака крајње деснице (ЈНП *Збор*) и крајње левице (Комунистичка партија Југославије). *Удружена опозиција* се јавља уочи парламентарних избора 1935. године, на којима у овом срезу осваја свега 82 гласа, када је њен кандидат био извесни Тодор Обућина, док свој највећи успех доживљава на наредним, из децембра 1938. године, када су њени кандидати освојили 2159 гласова. Са друге стране, десничарске идеје и покрети нису били прихваћени у овој средини. О томе сведочи не само начин на који су двојица бивших радикала у Љубовији, покушали да оснују општинску организацију Љотићевог покрета, већ и лоши резултати на парламентарним изборима 1935 и 1938. године.¹⁷ Када је реч о деловању КПЈ у срезу азбуковачком у међуратном периоду, њен утицај је био различит зависно од тога о ком је делу Азбуковице реч. Овако посматрано, комунистички покрет је био слаб на подручју саме Љубовије и местима у њеној околини, док је подручје око Пецке и сама варошица Пецка било под нешто јачим утицајем чланова и симпатизера Партије. Разлоге за то можемо тражити у слабој вези Љубовије са Ваљевом и Шапцем. У самој Љубовији услед већински патријархалног и традиционалног становништва, те идеје су биле неразумљиве, а мали број људи је уопште имало и додир са тим. Углавном су то били образовани људи, мада је било и радника и сељака међу њима. После забране Партије, њен утицај у Љубовији и околини слаби. Кључни разлог за лош положај КПЈ наводи се то што их је полиција открила 1935. и 1937. године и спречила њихово деловање. У Пецкој је била сасвим другачија ситуација, јер због близине Ваљева, утицај КПЈ је био јачи. Чланови и симпатизери КПЈ у овом делу азбуковачког среза су били много активнији, о чему сведочи и оснивање драмске групе у Пецкој и ФК *Рибникар*, организовање течајева о унапређењу пољопривреде, курсеви из различитих области – *Народни универзитет*. Обнављање рада КПЈ за подручје Азбуковице се дешава доласком члана КПЈ, Стеве Милатовића на место учитеља у Гуњаке, 1940 године, када су тамошњој основној школи, а у складу са одлуком Покрајинског комитета за

Стојадиновића и посланике који су гласали за конкордат, посебно поменутог Тихомира Васића, назвавши га *шугавим* и *робијашким сином*, који је не мислећи на значај за СПЦ и њене интересе, гласао за изгласавање документа. Због тога су они касније били притворени и новчано кажњени. За своје деловање због оснивања четничких удружења, они су позвани на одговорност и платили одговарајуће новчане казне. Исто.

¹⁷ Успех *Удружене опозиције* на изборима 1938. године се објашњава тиме што је један од радикалских првака прешао на њихову страну и привукао са собом оне бираче који су и раније гласали за њега. На изборима из 1935. године, носилац листе ЈНП *Збор* Велимир Дамњановић је имао само 1, а на наредним изборима (1938), носилац исте листе Лука Тешић је имао свега 85 гласова. Сам настанак општинског одбора ЈНП *Збор* је био сумњив и још тада оцењен као махинација. Наиме, поменути Тешић је за потребе децембарских избора самоиницијативно попунио формулар записника о образовању одбора у љубовијској општини и на нелегални начин прикупио 40 потписа од својих рођака, комшија и пријатеља, а један од њих је постао и благајник *Збора*, не знајући да је постао благајник. На овај начин, сви они су постали ове организације, о којој ништа нису знали. О томе сведочи и саслушање највећег броја тих људи пред среским начелником. Од њих 40, позвано је и саслушано 22 људи, који су одрекли и повукли потпис, истичући да су потписали кандидатуру Луке Тешића за посланика, а да о Љотићу и *Збору* не знају ништа. Исто.

Србију, представници Окружног комитета за Ваљево су у јесен 1940. године основали прву партијску ћелију КПЈ за Азбуковицу.¹⁸

2. Од официрског пуча до устанка

2.1. 27. март и његови одједи у срезу

Дана 25. марта 1941. године, председник Министарског Савета Краљевине Југославије Драгиша Цветковић и министар иностраних послова, Александар Цинцар – Марковић су у Бечу, потписали Протокол о приступању Тројном пакту. Два дана касније, 27. марта, дошло је до војног пуча којим је дошло до смене кнеза - намесника Павла Карађорђевића и владе Цветковић – Мачек и формирања владе на челу са армијским генералом Душаном Симовићем, а малолетни краљ Петар II Карађорђевић је проглашен за краља Југославије. Као последица пуча на улицама Београда и српског дела Југославије избијају масовне патриотске демонстрације, где се исказивало народно одушевљење због раскида пакта и захтев за ратом против сила Осовине. Владу коју је саставио Душан Симовић, чинили су представници најзначајних странака у Краљевини Југославији и два генерала, а на својим местима су и даље остали Влатко Мачек као потпредседник, министри из редова Југословенске муслиманске организације, Словеначке људске странке и Хрватске сељачке странке. Оно што је било карактеристично за ову владу је било питање пакта са Немцима. Тада је Симовић, са министром дипломатије Нинчићем, представљао Немцима пуч као унутрашњу ствар саме Југославије, док му немачки посланик, а преко њега и сам Трећи рајх није веровао. Иако није било јавних иступа о томе да би требао да се пакт раскине, неки министри су на тајним седницама расправљали и о потреби раскида пакта.¹⁹

¹⁸ На првим изборима 1920. године су добили 211 гласова, од тога највише у азбуковачкој (77) и горњотрешњичкој општини (45). Тада је њихов најзначајнији представник био Милоје Алексић, који је према речима среског начелника после *Обзване* се прикључио ЈДС. На изборима 1923. године легално крило КПЈ – Независна радничка партија Југославије је добила само 17 гласача, а на следећим изборима није имала листу, а 1927. године за њу је гласало само 7 људи. У Љубовији кључни људи са комунистичким и сличним идејама током међуратног периода су били: Љуба Лазаревић Чупа (абација), Никола Божовић (хонорарни дописник *Политике*), Петар Враголић (учитељ), Милан Тешић (пекар), Рада Обућина (учитељица), Загорка Јосиповић (учитељица), Драгутин Лукић (сељак) и Драгослав Миљковић – Марика (учитељ). У Пецкој кључни људи су поред Враголића, били и Драги Андрић (трговац), Херберт Краус (лекар), Чедомир Милосављевић (учитељ), Стева Милатовић (учитељ) и др. Чланови прве организације КПЈ за Азбуковицу су били Стева Милатовић (секретар), а чланови су били Драгутин Драги Андрић Брка (трговац из Пецке), Ратко Јовић Брица (берберски радник у Пецкој), Татомир Солдатовић (сељак из Бастава, рађевски срез) и Душан Антонић Сарих (ковач из Гуњака). Исто 282; н. д. 17 – 18.

¹⁹ Носиоци ових демонстрација били су сви антифашистички настројени људи различитих политичких организација, монархисти, грађанске партије, комунисти, поједини војници и официри, пре свега Срби и они пројугословенски оријентисани, свештеници, утицајни епископи Српске Православне Цркве, ђаци, студенти, радници и др. Пуч је спроведен готово без жртава. У свим градовима и насељима Србије, Црне Горе, Војводине, у Сарајеву, Скопљу, Љубљани и Сплиту су узвикиване пароле којима се славио пуч и обарање пакта, против Хитлера, против Мусолинија,

Све ово је јако одјекнуло и у Азбуковици. Људи су изражавали своја патриотска осећања и одушевљење због раскида пакта, готово без изузетка. Тада су се они окупљали у Љубовији, Пецкој и другим местима среза да слушају вести преко малобројних радио - апарата и коментарисали су пуч и његове могуће последице, док се у самој Пецкој ово расположење претворило у демонстрације, које су према изјавама савременика догађаја, организовали чланови и симпатизери КПЈ. До напада снага Тројног пакта на Југославију, у срезу се ништа није дешавало што би наговестило почетак рата.²⁰

2.2. Априлски рат

Априлски рат је термин који се у југословенској и српској историографији користи да се опише период напада Сила Осовине на Краљевину Југославију, која је почела 6. априла 1941. године, немачким бомбардовањем Београда до потписивања акта о безусловној капитулацији Југословенске војске 17. априла 1941. године. У немачкој војној и званичној историографији, овај период се назива по војном плану, који је настао са циљем да се казни Југославија након официрског пуча од 27. марта – *Директива 25*²¹. Након пуча од 27. марта, Хитлер је био бесан због догађаја у Југославији. Он је већ тог дана осудио сам пуч и почео да критикује нову југословенску владу, због збацивања владе која је била спремна да се приклони немачкој политици, сматрајући да је официрски пуч у Београду био израз дрскости и увреда упућена њему лично. Тада је Хитлер одлучио да се нападне Краљевину Југославију, да уништи њену оружану силу, да изврши окупацију југословенске територије и да разбије Југославију као државу. У нападу на југословенску краљевину су, поред немачких трупа учествовале трупе италијанске и мађарске војске. Трупе мађарске војске су почеле да нападају Југославију тек 10. априла, након стварања НДХ. Румунске трупе су биле распоређене да буду

Немачке, владе Цветковић – Мачек, називајући потоње *издајницима*, славиле војска, Југославија, краљ Петар II Карађорђевић, западни Савезници, позивало се на јединство војске и народа, на сарадњу са Савезом Совјетских Социјалистичких Република и др. Пуч је поздравила Српска Православна црква, поредећи 27. март са избором царства небескога у Косовској бици 1389. године. Залепршале су се тада југословенске заставе, заставе западних савезника и СССР-а Демонстранти су исказивали јака антинемачка расположења, узвикивајући пароле против Немачке, разбијањем прозора немачке културне организације и вређањем немачког посланика у Београду. У Загребу је било готово мирно, јер осим једне групе *левичара*, која је како бележе жандармеријски извештаји, нико није реаговао на вести о пучу. Влада тада није реаговала на прави начин када је из савезничких, али и домаћих обавештајних извора о сигурном нападу Немачке на Југославију и према истима се односила крајње неодговорно. Када је реч о одлуци о отпору, ни ту није било јединственог става. Део чланова владе је био за пружање некаквог отпора, део је био за мирољубиву политику или за избегавање отпора, јер се сматрало да Југославија не треба и да не може да пружи адекватан отпор Немачкој. Branko Petranović: *Srbija u drugom svetskom ratu : 1939-1945, Beograd 1992, 75- 96*; Branko Petranović: *Istorija Jugoslavije 1918 – 1988, knj.1 Kraljevina Jugoslavija 1918 – 1941, Beograd 1988, 385.*

²⁰ На овакво расположење народа, доста су утицала и свежа сећања на Први светски рат и злочине немачких и аустро – угарских војника на овом подручју. До 6. априла и поред тога нема мобилизације, већ су се појединци позивали на војну вежбу. н. д. 19 – 20.

²¹ Branko Petranović: *Istorija Jugoslavije 1918 – 1988, knj.1 Kraljevina Jugoslavija 1918 – 1941, Beograd 1988, 388.*

превентива према СССР-у, а Бугарска је била ван напада на Југославију и Грчку, како не би дала повода Турској да прискочи у помоћ овим земљама.²²

Напад на Југославију почиње у ноћи између 5. и 6. априла, без објаве рата, заузимањем Сипа на Дунаву. Главни удар на југословенску краљевину је извршен из 2 правца: из Клагенфурта (Целовца), Граца и Нађ Кањиже, уз учешће 52 непријатељске дивизије и авијација стационирана у Бугарској, Мађарској, Румунији, Италији, Албанији и Аустрији.²³ Око 6 часова и 45 минута, нападом на главни град Југославије, Београд, немачка авијација спроводи операцију *Казна* (*Strafgericht*). Авиони 4. ваздухопловне флоте на челу са Александром Лером, стационирани у Аустрији, Мађарској и Румунији су извели кукавички и по свом карактеру терористички напад на Београд, који је од 3. априла проглашен за *слободан град*, те стога се такав град по међународном праву не напада. У првим данима долази до јаког отпора југословенске авијације, Југословенска авијација је показивала херојство и патриотизам борећи се против надмоћнијег немачког и италијанског непријатеља, нападајући моторизоване и оклопне колоне, аеродроме и железнички саобраћај, на подручјима уз југословенске границе.²⁴

²² За њега су пучисти били *британски плаћеници, војна клика, београдски узурпатори, београдски заверенички круг*. На овакву реакцију доста утиче и чињеница да су Британци, већ били присутни у Грчкој, те је страховао да ће Британци створити заједнички, југословенско- грчки или тзв. *јужни фронт*, који би требао да заустави немачки продор. Због тога, он не обраћа пажњу на чињеницу да Југославија није отказала пакт, те је штавише исказала лојалност Тројном пакту и Немачкој. Овај Хитлеров став је био појачан чињеницом да је он сам био део немачке војске, која је изгубила Први светски рат, па се у критици пуча посебно истиче српска улога у организацији пуча и томе да је рат Немачке против Југославије уствари наставак Првог светског рата, чиме је више пута изједначавао Краљевину Југославију са Краљевином Србијом, називајући пучисте *српским заверницима, владајућом српском милитаристичком кликом*, а саму југословенску државу је почео да посматра са истог становишта са ког су 1914. године, српску државу посматрале Немачко царство и Аустро – Угарска – као потпаљивача рата и агресора. На тај начин је био присутан јак антисрпски комплекс и србофобија, која је била присутна код свих бивших војника аустро – угарске и немачке војске после 1918. године. Сам рат против Југославије, Хитлер је представио као рат против Срба и Србије, а не против Хрвата и других југословенских мањина. У том рату Немачка је рачунала на аспирације и сепаратистичке тежње Хрвата и лоше српско – хрватске односе, те је рачунала на њихову подршку у сламању отпора Југословенске војске, те им је обећана аутономија. Branko Petranović: *Srbija u drugom svetskom ratu : 1939-1945*, Beograd 1992, 97 – 99. ; Branko Petranović: *Istorija Jugoslavije 1918 – 1988, knj. 2 Narodnooslobodilački rat u revolucija 1941 – 1945*, Beograd 1988, 25.

²³ Branko Petranović: *Istorija Jugoslavije 1918 – 1988, knj.1 Kraljevina Jugoslavija 1918 – 1941*, Beograd 1988, 394.

²⁴ О томе сведочи и чињеница да су они тада злонамерно јављали о бомбардовању *терћаве Београд*. Немачка авијација у нападу на Београд је уништила највећи део града, пре свега државне, цивилне и војне објекте, стамбене четврти, болнице, а као једна од најбитнијих зграда у Београду која је страдала била је и Народна библиотека. Због изненадног карактера непријатељског напада, али и чињеница да су петоклонашки елементи у војним структурама Краљевине Југославије пружили податке непријатељу о свим позицијама у граду и податке о летачком распореду авијације, југословенска авијација је пружила недовољан, али херојски отпор у одбрани града. О томе постоји податак да је капетан Владимир Крен је 3. априла напустио Југославију, те је непријатељу у Аустрији предао те податке о позицији југословенске авијације. Припадници 6. ловачког пука Југословенског краљевског ратног ваздухопловства су успели да у том окршају оборе 10 авиона. На самом почетку рата југословенска авијација бомбардовала је области Софије, Ћустендила, Радомира у Бугарској, Арада и Темишвара у Румунији, подручје око Скадра у Албанији и северно од Марибора, као и бомбардовање Скадра, Љеша, Драча у Албанији, Задра у Италији, Печуја, Граца, Темишвара и Арада на осталим фронтима али је ту већ било реч о неравноправним противницима

Од самог почетка рата, видело се тотално расуло што у политичком, војном и државном смислу, обележено дефетизмом, малодушношћу и издајством, кроз деловање 5. колоне, фолксдојчера и свих незадовољних југословенском државом и влашћу. Током Априлског рата, дошло је до општег расула у војсци, који у највећој мери, долазе као последица унутрашњих трвења у југословенском друштву, техничке, организационе и тактичке неспремности војске за одбрану, примене војне доктрине која није била одговарајућа за југословенску државу и војску и неспособност командног кадра да се адекватно супростави непријатељу. На ово долази и брзо изненадно деловање немачких трупа и трупа Сила осовине, који су допринели прекиду комуникација и слому организације самог отпора.²⁵

и у небу и на копну. О томе сведочи и чињеница да су Немци и Италијани уништили 38 авиона у ваздуху и 77 на земљи, док су немачки губици износили 21 авион, а италијански свега 2 авиона. Branko Petranović: *Srbija u Drugom svetskom ratu: 1939 – 1945*, 100 - 101.

²⁵ Југословенска војска је своју доктрину током међуратног периода развијала под утицајем француске војне доктрине, што долази као резултат традиције српске и француске војске из Првог светског рата, а затим и дипломатским и војним везама југословенске и француске државе, оличеном у школовању војних кадрова, наоружању војске и др. У складу са овим околностима, долази до окретања војној доктрини која није одговарала карактеру унутрашњих противречности земље, њеном географском положају, стањем у војсци, као ни традицијама Војске Краљевине Србије, на којима је она настала. До потпуног напуштања офанзивне маневарске доктрине долази када Немачка избија на тунел Караванке, од када се у потпуности прелази на дефанзивна војна доктрина. Од 1938. године, уз модификације током 1939. и 1940. године, након узимања у обзир ситуације у Пољској и на западном фронту, настају 3 војне доктрине: *C*, *P-40* и *P-41*, како би одговорило офанзивној војној доктрини Вермахта, а истовремено се очувале постојеће снаге Југословенске војске и да се пружи што дужи отпор непријатељу, у циљу одлагања решења рата док не дође до повољних околности на Балканском полуострву. Ипак, ове доктрине нису имале примену у Априлском рату, јер је изненадни и силовит напад непријатеља онемогућио организацију одбране по овим плановима. На стање у војсци је утицало и то што југословенска оружана сила није располагала модерним наоружањем и војном опремом потребном за модерно ратовање, а и оно што је било у употреби је било недовољно, застарело и слабо, тако да постојећа војна опрема и наоружање није могла да се суочи са модерном немачком офанзивном доктрином *муњевитог рата*, који је на терену постао и *уништавајући рат*. Са техничке стране, Вермахт је од самог почетка Априлског рата показао сву техничку и тактичку надмоћ, кроз садејство копнених и оклопно – механизованих јединица са авијацијом и тако угрожавали положаје југословенске војске и уништавали њихове комуникације. Чињеница да је Скопље пало пре Загреба, значи да је било реч о јединицама изванредно наоружаним и спремним за најсложеније војне операције, као и то што су они имали бугарско упориште, одакле су нападали и подршку Италијана са албанског бојишта. Однос авијације је тада био 5: 1 у корист Сила Осовине. Уз доктрину и слабу техничку опремљеност на пораз ЈВ у Априлском рату, значајну улогу је играо и људски фактор, почевши од тога да је Југославија у рат улази са 600.000, а Немачка са 870.000 људи. Поред тога, проблем у одбрани државе је дошло и због чињенице да је то била национално хетерогена војска, састављена од и незадовољних народа (Хрвата, Македонаца, албанске, мађарске и немачке националне мањине), чиме су проблеми југословенског друштва ушли у све поре југословенске војске. Ова чињеница је значајна јер су ти незадовољни народи, почели да у складу са плановима својих матица и сепаратистичких тежњи да као петоклонаши делују на рушењу војних и државних структура Краљевине Југославије, чиме је издаја била на највишем нивоу. Све ово није било познато Хитлеру, који је због успеха и моћи Српске војске из Првог светског рата, очекивао јачи отпор југословенске оружане силе. На крају се видело да Југословенска војска из Априлског рата није Српска војска из времена Великог рата. На првом месту, значајну улогу за припрему одбране земље је имала војна доктрина. Посебна прича је и карактер командног кадра, који није био спреман за модерно ратовање, који је већ био у међусобним трзавицама и сукобу под утицајем унутрашњих трвења и међународне поделе на прозападни и осовински, пронемачки кадар. Због неспремности за рат и

Од самог почетка Априлског рата, југословенска војска је почела да доживљава поразе и да се под налетом непријатеља повлачи са својих положаја. Већ другог дана рата, 7. априла, немачке снаге су заузеле Скопље, разбили главнину 3. армијске области и тако прекинули све комуникације Врховне команде и ових трупа Југословенске војске. Овиме је немачка солдатеска сада имала чист пут ка Приштини и Косову и Метохији. Југословенска војска није успела да оствари жељене успехе на албанском бојишту. Овим поразом, као и неуспехом југословенских снага на албанском бојишту, Априлски рат је био фактички завршен победом непријатељских снага. Тиме је пропала романтичарска идеја о слабости италијанских трупа на албанском фронту. До повлачења трупа Југословенске војске долази и на другим бојиштима. Отпор непријатељу је даван јужно од Београда, али у веома ограниченом обиму. На све ово долази и до деловања антијугословенских елемената у Југословенској војсци, кроз деловање фолксдојчера, Албанаца, Хрвата и осталих петоклонашких елемената. На дан проглашења НДХ, распала се 4. армија генерала Петра Недељковића, а већ 8. априла долази до побуне 108. пешадијског пука у Бјеловару.

Уласком немачких официра у Загреб, 10. априла, успостављена је Независна Држава Хрватска. Ову одлуку је у име усташког поглавника спровео Славко Кватермик. Непријатељ је дочекан као ослободилац у Загребу, а сличан дочек немачким трупама су у Скопљу и Велесу приредили бугарофили, који су махали бугарским заставама и клицали Хитлеру, Мусолинију и краљу Борису. Петоклонаши у унутрашњости Србије су ширили страх и панику међу грађане и војску. Као додатни проблем за југословенску државу, наводе се фолксдојчери, Албанци и Мађари.²⁶

страха од судбине Пољске, уместо опште мобилизације, на дан пуча, министар војни генерал Богољуб Илић, издаје наређење за активирање јединица, које се обавља по мирнодопском систему, јер се спискови шаљу обичном, цивилном поштом. Општа тајна мобилизација ЈВ, наређена 30. 3. 1941. године је требало да се спроведе 3. априла, дана када на седници Министарског савета је одлучено да Београд, Загреб и Љубљана се прогласе за небрањене градове. Командни кадар Југословенске војске, који је углавном био школован у француским војним школама, што је значило и примену војне доктрине по угледу на Француску, ослоњен на српско и француско искуство из Великог рата, није био спреман за супростављање немачкој солдатески. Због тога не треба да чуди и то што су официри ЈВ били деморалисани и потиштени брзим падом Француске и успесима Немаца, да су се поздрављали са *Довиђења у заробљеништву*. Branko Petranović: *Istorija Jugoslavije*, 392 – 394, 397- 398; Branko Petranović: *Srbija u Drugom svetskom ratu* 109 – 110.

²⁶ Групе 3. армијске области под армијским ђенералом Миланом Недићем, које су требале да одбраном Македоније и упадом у Албанију омогући одступање југословенских трупа ка југу и да се споје са Грцима и Британцима, није успела да оствари свој задатак по ратном плану. Немачке снаге успеле, користећи копнену војску и авијацију успеле да потуку Моравску дивизију код Страцина. Зетска дивизија је од 8. до 13. априла успела да продре у дубину према Скадру тек 15 – 20 км, јер су је задржавале италијанске снаге, а десна колона Косовске дивизије, која је деловала из Ђаковице према Скадру, је трпела губитке од албанских засада. Са Зетском и Косовском дивизијом, деловао је и Комски одред. Групе поменутог 3. армијске области и припадници 5. армије нису успеле да одрже линију фронта према Бугарској, што је довело до расула југословенских снага и бржег непријатељског напредовања ка Београду. Продором немачких трупа према Београду и Тополи раздвојене су снаге 6. армије. Делови немачке 8. оклопне дивизије су се кретали правцем Шабац - Ваљево и Шабац – Обреновац. Прва армија се почела повлачити из Бачке после 10. априла, кад је Мађарска ушла у рат на страни сила Осовине, а деловање немачких оклопних и моторизованих јединица је довело до неуредног кретања и повлачења 2. армије преко Саве, па су их и усташе

Током 9. априла, Немци су постали господари Македоније, а фронт северно од Саве и Дунава се распао од 6. до 10. априла. У ноћи између 10. и 11. априла, Мађари су напали Југославију. Панчево је пало 12. априла, када су у њега ушле непријатељске снаге 41. корпуса. У ноћи између 12 и 13. априла извиђачка група из дивизије *Das Reichs* је ушла у главни град Југославије, који су немачке снаге заузеле 13. априла, када су да би показали своју надмоћ, одлучили да организују дефиле испред Народне Скупштине Краљевине Југославије. Опште расуло није могло да се умањи ни отпор које су јединице 2. армије и друге јединице пружиле непријатељу на мостобрану код Кленка 12. 4. 1941. године.

Петоколонашка издаја је била присутна у свим родовима војске, али је у већини случаја био српски војни кадар, који је пружао какав – такав отпор. О томе говори и генерал Велимир Терзић, наводећи примере појединаца и делова јединица свих видова и родова Југословенске војске, који су пружили херојски отпор много надмоћнијем непријатељу. О томе говоре херојски подвизи одређеног броја јединица Шумадијске, Брегалничке, Моравске, Топличке, Дринске, Тимочке, Дунавске, Церске, Унске, Дравске, 2. и 3. коњичке дивизије и друге јединице копнене војске, 51. ловачке групе 6. ловачког пука ЈКРВ а код појединаца можемо навести примере пилота – ловца Ђорђа Цветковића, двојице мајора ЈКРВ Доброслава Тешића и Лазара Доновића и др. Од припадника Краљевске морнарице (Краљевске Југословенске ратне морнарице), најпознатији примери херојства су били торпедни официр Милан Спасић и артиљеријски официр Сергеј Машера, поручници бојног брода II класе, који су 17. априла дигли у ваздух разарач *Краљевски брод Загреб* и погинувши у том тренутку, спречили су да он падне у руке непријатеља, чиме су, како стоји у Указу Њ. К. В. Краља Петра II од 27. 1. 1942. године, *спасили част наше морнарице*. За ово херојско дело Спасић и Машера су постхумно одликовани орденом Карађорђевог звезде са мачевима, 4. реда, а Указом Председника Републике Јосипа Броза Тита на 30. годишњицу Југословенске ратне морнарице 10. 9. 1973. године, њих двојица су такође постхумно добили Орден народног хероја - *за извандредан подвиг хероизма и*

приморале да иду десном страном Саве. Тада је дошло и до заробљавања дела јединица ове армије. Приликом немачког продора у Мачву, снажан отпор пружиле су 3. коњичка и Потиска дивизија. У оба ова догађаја на подручју хрватског дела Југославије, учешће су узели официри и генерали који су од раније били везани са немачком обавештајном службом. Побуњени пук добија подршку од 40. пешадијског и дела 42. пука. Хрватски војници су напустили своје јединице, а затим су заробљавали и убијали српске официре и војнике, а Хрвати који су били команданти ловачких и бомбардерских пукова су одбијали да изврше наређења, изостајали са узлетања и поред наређења, предавали се Немцима и одавали им положаје Југословенског краљевског ратног ваздухопловства. Саботажом је била захваћена и Речна флотила, још током напада немачких снага на Сипски канал 5./ 6. априла. Петоколонаши су деловали ширећи лажне вести о спуштању немачких падобранаца, упадали у команде места и на немачком давали лажне наредбе, утицали да паником принуде снаге ЈВ да напусте поједине градове (Краљево и Крагујевац), након што су палили војне магацине и авионе. Они нису смели да се одзивају на позив за мобилизацију, имали су задатак да деморалишу позадину и снаге одбране, да сруше им морал, изазивајући хаос, расуло и пометњу, да шпијунирају и припреме терен за деловање немачких трупа. Албанци су заједно са немачким и италијанским окупатором остваривали своје циљеве преузимајући власт, нападали саобраћајнице и ратовали против Косовске дивизије ЈВ, пљачкали војне магацине. Мађари су током рата нападали и убијали српско становништво. Branko Petranović: *Istorija Jugoslavije*, 395 – 413; Branko Petranović: *Srbija u Drugom svetskom ratu* 101 – 108.

*оданости својој отаџбини – уништење и потапање разарача Загреб, априла 1941. године, да не би пао у руке окупатора и јуначку смрт на своме броду.*²⁷

У политичком смислу долази и до сепаратизма Словенаца, који су већ 5. априла почели да преговарају са Трећим рајхом о издвајању словеначке територије из Југославије и молили су да се тако издвојеној области да пун суверенитет, а сутрадан су већ основали Национално веће, које је било састављено од словеначких политичких првака. Поред тежње словеначких војника да бране отаџбину, њихови политичари су већ 10. априла, када су немачке трупе ушле у Загреб и формирале Независну Државу Хрватску су отказале послушност југословенској влади и Врховној команди, уз захтев да се снаге Југословенске војске повуку са територије Дравске Бановине, чиме је простор западно од Дрине изашао из рата који је против Немачке и њених савезника водила Краљевина Југославија. Врховна команда на челу са Симовићем није била на висини задатка. Од првог дана, она није контролисала ситуацију и слала наредбе, већ тада непостојећим јединицама и тражила да се бране већ разбијене линије бојишта. О томе говоре и нестварни планови да се непријатељ заустави на рекама Сави и Уни и планини Велебиту, а затим на масивима Комова, Дурмитора и Прења и на рекама Бојани и Неретви. Генерали нису хтели да се боре, а многи од њих нису подносили Симовића. Све ово је довело до највећег дефетизма и националне разједињености.²⁸

Влада се повлачила током читавог периода трајања рата, а веза између ње и Врховне команде није постојала. Слободан Јовановић, Марко Даковић и Богољуб Илић су оптуживали Хрвате за издају. Влатко Мачек је напустио владу 8. априла и отишао у Купинец, а са њим и остали хрватски министри, као и представник ЈМО, Џафер Куленовић. Својим пристанком на нову усташку власт, Мачек је дао легитимитет њеном постојању и потврдио сепаратизам и разбијања Југославије. Влада Краљевине Југославије је 7. априла прогласила мобилно стање, али та одлука није имала неког ефекта. Пет дана касније, 12. априла, председник Владе Душан Симовић, закључује да верује пријатељству СССР-а и одлучује да тражи помоћ од САД и УК, али та одлука и није могла да се спроведе. На једној од седница Владе, одобрене су паре за пропаганду у Албанији. Следећег дана, Влада Краљевине Југославије је објавила рат Бугарској и Мађарској. Краљ Петар II, по савету патријарха Гаврила (Дожића) и Влада су 14. и 15. априла су са никшићког аеродрома напустили земљу, одлетевши за Грчку. Симовић је без сагласности владе, али у њено име, за новог начелника Врховне Команде поставио дотадашњег команданта позадине Врховне команде, Данила Калафатовића и овластио га да потпише примирје са Немцима, како би олакшао ситуацију војске, опорави војску и добило на времену, иако је по суштини то била капитулација. Симовић је имао у виду ситуацију Француске 1940. године, али је ситуација у Југославији била таква да су Немци захтевали једино безусловну капитулацију, која је искључивала свако примирје. До 16. априла, Мађари су заузели подручја Барање, Бачке, Међумурје и Прекумурје и ту територију третирали као ослобођену територију.

²⁷ Branko Petranović: *Istorija Jugoslavije*, 395 – 413; Branko Petranović: *Srbija u Drugom svetskom ratu 101 – 108*; Ukaz V. K. Br. 53, *Službene Novine Kraljevine Jugoslavije*, br. 5, London 31.1. 1942. (ratno izdanje), стр. 6; *Народни хероји Југославије*, Београд: Младост, 1975. године.

²⁸ Исто.

Споразум о примирју, који је у суштини био акт о безусловној капитулацији у згради чехословачког посланства у Београду, потписали су 17. 4. 1941. године, са немачке стране генерал – пуковник Максимилијан фон Вајкс, а са југословенске Александар Цинцар – Марковић и генерал Радивоје Јанковић. По том споразуму наређена је предаја југословенских трупа, опреме и наоружања и морали су да прихвате границе које су на територији Краљевине Југославије повукле Силе Осовине, а којима су задовољили своје територијалне претензије. У заробљеништво је отишло око 375.000 припадника Југословенске војске, углавном Срба, Црногораца и Словенаца. Немачко - бугарским споразумом од 19. / 20. априла, Бугари су окупирали све територије на које су претендовали. Врховна команда ЈВ је престала са радом 25. 4. 1941. године.²⁹

Тек 6. априла, после бомбардовања Београда, долази до опште мобилизације, коју су више власти неспремно дочекале, па је она била слабо организована и лоше спроведена. Мобилизација је извршена на начин како је то учињено раније – звоњавом црквених звона и читањем обавештења да се сви војни обвезници јаве својим јединицама. Њу воде срески писар и командир жандармеријске станице, јер је начелник среза био на војној вежби. И поред тога, војници су били свесни ситуације, те су и сами кретали, у своје јединице, већ током 7. и 8. априла. Током наредних неколико дана, у Љубовији су могле да се виде и прве избеглице и војска која се повлачила. Првих недељу дана од почетка рата се ништа није знало о ситуацији у земљи и на фронтима, а поред тога у срез су стизале најразличитије фантастичне вести, различите и контрадикторне приче, али правих, проверених вести није било. Избеглице су били старци, жене и деца, који су варошанима причали о страхотама које су видели и преживели. У овом периоду, долази и до расула у војсци и повратка дела војних обвезника. Они су по повратку кућама говорили да нису могли да нађу своју јединицу, да због тога нису хтели да их приме у друге јединице или да је војска у расулу. То њихове породице и комшије, међу којима је било доста солунаца, нису хтели да их прихвате и да поверују да је такво стање у самој војсци, те су их осуђивали, сматрали их за дезертере, малодушнике и приморали их да се врате назад и да нађу своје јединице. Неки од њих су у том метежу, док су тражили своје јединице били заробљени.³⁰

О самој Љубовији у Априлском рату и њеној одсечености од света у том периоду, значајне податке нам је оставио Милан Јовановић Стоимировић, који је у овом месту боравио од 7 до 10. априла, као добровољац при Југословенској војсци. Из његовог дневника, који је водио свакодневно, сазнајемо како је Љубовија функционисала у тим првим данима рата.³¹

²⁹ Исто.

³⁰ Разлог за непостојање правих информација је био тај што није било начина да се варошани обавесте о правом стању на терену, што је погодно ширењу таквих вести. Никакве информације, Љубовијани нису могли да добију ни при Сухопутним станицама, а радио – станице Лондон и Москва су давале само основне податке о стању у земљи. У таквим околностима, до људи су стизале најразличитије вести: од тога да Југословенска војска напредује према Албанији (Скадру) и Бугарској (Софији), о борбама на југословенско – мађарској граници, као и петоклонашке вести, које су говориле о појави тенкова са кукастим крстовима у сред Србије, из Клефишове фабрике у Јагодини и да окупирају Шумадију. н.д. 20- 21.

³¹ По самом доласку, 7. априла, он нам оставља податке, којима потврђује да је Љубовијани немају никаквог начина да сазнају шта се дешава у земљи и каква је ситуација у војсци и на фронтима,

У самој војсци до њеног слома је било велико расположење за борбу против немачке војске. Међутим и поред тога, војници на подручју Иверка нису на време добили ни топове ни нишанске справе за те топове, а муницију за њих и за пушке нису уопште ни добили током трајања Априлског рата, а расуло је било потпуно. Овакве ситуације су се збијале широм земље, али Азбуковчани нису у то веровали, док се поједини делови Југословенске војске нису почели повлачили кроз овај крај, те су тек тада видели тадашње стање у војсци. Са вестима о концентрисању трупа Југословенске војске зарад одлучног отпора непријатељу, који би могао да се организује око Ужица или у Босни, око Власенице и Романије, дошло је до окупљања две групе добровољаца и војних обвезника на подручју Љубовије и Пецке, које су кренуле према овим могућим местима отпора. Обе ове групе су тада наишле на немачке трупе, те су се вратиле назад кућама. Након што су Немци прешли Саву, 12. априла и кренули ка југу и током следећег дана, делови појединих јединица Југословенске војске, прво приштапске и позадинске јединице, а касније и делови пукова Потиске и 3. коњичке дивизије, се већ током 12. априла, повлаче ка Азбуковици. За њима током 13, 14, 15. априла, у правцу од Крупња и од Пецке, преко Постоња, Грачанице и других села, велике масе војника су се повлачиле у неред. Тада команде 3. коњичке и Потиске дивизије су требале да преко моста код Братунца, пребаце остатке својих јединица у правцу Власенице, где су биле позадинске јединице и комора поменутих и неких других јединица, али у томе нису успеле јер су Немци 14. априла били на левој обали Дрине код Братунца и контролисали мост. У том тренутку су немачке трупе, такође деловале и десном обалом Дрине узводно од Зворника према Љубовији.³²

Тај дан, 14. април је за становнике среза Азбуковачког био истовремено и дан херојства, али и дан националне срамоте. Када је реч о херојству, говори се о два светла примера, која су се десила у непосредној околини Љубовије, када су по свему судећи, нижи официри и војници Југословенске војске, згрожени расулом и дефетизмом, који су били присутни у војсци иницирали окршаје против

јер нису постојале ни новине, државни радио није функционисао, као ни војне радио – станице и да насељем круже фантастичне вести, наводећи неке од њих, попут тога да постоји савез Југославије са Русијом, јединственом југословенско – британском фронту код Струмице, у које се сумњало. Све то је било праћено бригом и ишчекивањем правих вести са фронта. Он нам оставља податке да је 8. 4. 1941. године, у Љубовији вејао снег, да државни радио није функционисао, док је немачки радио био *речит*. У запису за следећи дан, оставља нам податак, да су деца клицала краљу, док је паланачки добосар читао прокламацију краља Петра II, као и то да су међу војницима кружиле приче о пропасти војске на свим фронтovima. О последњем дану свог борава у Љубовији нам оставља највише информација. Тада су среске власти покупиле радио – апарате, дошло је до поскупљења намирница у продавницама. До Љубовијана стижу вести о заузећу Скопља и надирању немачких трупа из правца Ваљева, које је било бомбардовано. Страхује је од бомбардовања Љубовије, па се забрањује кретање улицом, која је због тога затворена. Људи, тужни и покуњени, се окупљају по кафанама, жене су кукале, део официра је бежало главом без обзира према врбацама Дрине. Остали официри се полако припремају за покрет и напуштање Љубовије, јер су трупе ЈВ почеле да губе на свим фронтovima и да је наш војни крах и неред потпун. Тада аутор сазнаје да је основана Независна Држава Хрватска. У подневним часовима, војска напушта Љубовију. Милан Јовановић Стоимировић: *Дневник 1936 – 1941*, Нови Сад, 2000, 480 - 482.

³² О томе сведочи и податак да су у Иверку поједини припадници Југословенске војске нашли музичаре и успут певали и ово: *Ој Хитлеру, жути мраву, отесеће ти Србин главу...* . Сам пут Љубовија – Пецка није био коришћен током Априлског рата, јер су вероватно имали податке о непроходности овог пута. н.д. 22.

надмоћнијег непријатеља, док су се више команде на овом простору предавале своје јединице или су се спремале да то учине.

Пре подне тог дана, делови једне батерије Потиске дивизије су, током повлачења, на висовима села Узовнице, засеока Ушће и села Грачанице, су са 3 топа отворили артиљеријску ватру на оклопну немачку колону, чиме је напредовање те колоне спречено и заустављено на неколико сати. Међутим, Немци су ту били технички надмоћнији, па је отпор храбрих артиљераца био на крају сломљен. Оваква ситуација навела је ове војнике да оставе своја оруђа и да се повлаче у брда. У овој борби се посебно истакао један артиљеријски поднаредник Југословенске војске, који је остао код топа са својим помоћником и кад су се његови саборци повукли. Он је упорно дејствовао бранећи положај и тако задржавао продор немачке војске све док није погинуо. Тек тада се из борбе повукао и његов помоћник. Њих двојица су успели да Немцима запале 1 тенк и да униште 1 борна кола и 1 мотоцикл са војницима. Када је и тај топ престао да дејствује, Немци су се дуго и опрезно приближавали положају, где су тамо видели те топове и тело храброг браниоца. У борби је погинуло 14 припадника Југословенске војске, које су мештани касније сахранили, док о немачким губицима немамо прецизне податке, јер су Немци носили своје изгинуле са собом. Након тога, Немци су у селу Грачаница стрељали 1 капетана и 1 поднаредника ЈВ. Друга борба се водила око 11 ч. у непосредној близини Љубовије, када су са подручја Кршино брдо, једна јединица Југословенске војске је отворила снажну артиљеријску и пушчану паљбу, по истој тој колони, али такође није имала никаквих успеха, те су се повукли³³.

Истога дана, током поподнева, Немци су ушли у Љубовију и заробили део 6. ваздухопловне базе на челу за генералом Владимиром Димитријевићем, као и 200 – 300 војника који су били у варошици и офицере које су разоружали. Тада Немци нису били близу Љубовије. Затим су преко моста на Дрини са једним мотоциклом ушла 3 Немца и разоружали затечене офицере и мањи део војске у самој варошици, а већи део је успео да побегне. Ипак, немачке снаге су на крају као ратни плен сакупили 1 камион оружја од југословенских војника и официра, којих је било више од стотину. Сви они су били у колони и на тај начин су отерани преко Дрине. Током 15. и 16. априла дошло је до предаје двојице генерала југословенске краљевске војске са остацима својих дивизија, Потиском и 3. коњичком, а сви они су доживели исту судбину, као и ови ухваћени у Љубовији. Већина војника ових дивизија су успели да избегну предају и упутило се кућама, али су за собом остављали велики број пушака и другог оружја, муниције и друге војне опреме по селима, где су се склањали. У тренутку када су веће немачке снаге ушле у варошицу, само насеље је било пустом јер су се његови становници плашили репресалија због раније пруженог отпора. У Пецкој, у коју су ушли 25. априла, дошли су и присутним припадницима општинске службе у Пецкој да општинска власт треба да настави да ради као и до тада и да слуша наређења немачке команде. Народ Азбуковице у том тренутку није могао да верује да су земља и војска која је извојевала победе над Турском и Аустро – Угарском могла да буде побеђена без скоро икаквог отпора. Сматрали су да је некакав отпор био могућ, макар у овим брдима и кланцима. Тада, и поред тога да је држава претрпела срамни пораз, ретко

³³ н.д. 22 – 24.

се ко мирио са овом срамотом и поразом и вероватно је потајно планирано како би отпор требао да изгледа.³⁴

2. 3. Окупаторска подела Југославије и први дани окупације

Након пораза Краљевине Југославије у Априлском рату, на сцену су ступиле Немачка, Италија, Мађарска и Бугарска, са циљем да остваре своје реваншистичке и ревизионистичке тежње, као и да се у складу са директивом 25, да се остваре сепаратистичке тежње хрватске клерофашистичке и терористичке групе – усташа. Основ за парчање југословенске краљевине, налази се у немачким смерницама од 12. 4. 1941. године, у виду стварања зависних и несамосталних сателитских творевина, којим се *руши веиштачка версајска државна творевина*, са нагласком да се тако кажњавају Срби, а сви остали наводно угњетени народи тако добијају слободу и прикључење својој матичној држави. По том основу, Краљевина Југославија је била подељена између Немачке, Италије, Албаније (у статусу протектората Краљевине Италије), Бугарске и Мађарске, а на подручју које није било анектирано од поменутих земаља, дошло је до стварања марионетских сателитских творевина: *Недићева Србија (1941 – 1944)*, у немачким изворима *Територија војног команданта у Србији*, Независна Држава Хрватска и Независна Држава Црна Гора. Подручје уже Србије са косовско – митровачким округом и Банатом је било под контролом немачких војних власти, с тим што је Банат убрзо постао аутономна област под контролом немачке националне мањине – *фолксдојчера*, а подручје Ђердапа и свих рудника на овом подручју су били под директном немачком контролом, из стратешких разлога. У територијалном смислу немачка војна управа је била подељена на 4 фелдкомандантуре са седиштима у Београду, Нишу, Смедереву и Ужицу, које су се делиле на крајскокомандантуре. Под истом управом нашли су се војне, дипломатске, привредне, културне институције, које су биле у служби немачког окупатора, а касније као подршка квислиншком режиму.³⁵

³⁴ Исто.

³⁵ Територија Краљевине је подељена тако да су Немци анектирали простор Горењске, Доње Штајерске са Марибором као њеним седиштем, а Италијани припајају остатак словеначких територија и далматинску обалу на коју су претендовали још током међуратног периода. У италијанску интересну сферу улазе и подручје Црне Горе, где на највећем делу касније формирају своју окупациону управу и квислиншку црногорску власт. Њихови штићеници, Албанци себи припајају исток Црне Горе, подручје Косова и Метохије без косовскомитровачког округа и подручје западне Македоније. Бугари припајају источну Македонију и два среза југоисточне Србије, а мађарске трупе припајају себи Прекумурје, Међумурје, Барању и Бачку. По поменутих смерницама, Независна Држава Хрватска је имала под својом контролом подручја бивше Бановине Хрватске и подручје Босне и Херцеговине до реке Дрине и некадашње српско – аустроугарске границе. Подручје тзв. *Недићеве Србије* са Банатом је било под контролом немачких власти, које су ту поставиле домаћу квислиншку управу. Под непосредном контролом немачког војног команданта су биле 704, 714 и 717. посадна дивизија, као и 4, 5 и 6. батаљон са задатком да чувају ред и мир, гуше сваку побуну цивилног становништва и да омогуће несметано спровођење ратних и привредних циљева Трећег рајха. Branko Petranović: *Istorija Jugoslavije 1918 – 1988, knj. 2 Narodnooslobodilački rat и revolucija 1941 – 1945*, Београд 1988, 25 -26; Venceslav Glišić: *Užička republika*, Београд 1986, 17 – 20; Дојчило Митровић: *Западна Србија 1941*, Београд, 1975, 9 - 10 .

Окупатор је, како би лакше одржао свој војни апарат и створио привид континуитета државне власти, која би била под њиховом контролом и у служби њихових интереса на подручју *Територије војног команданта у Србији*, је током маја 1941. године, обновио управни механизам старе власти – од бановина, преко среских начелстава до општинских власти, као и жандармерију и полицију. Већ 30. априла је на тај начин настала тзв. *Комесарска влада* на челу са Миланом Аћимовићем, бившим министром унутрашњих послова у југословенској влади. Немачке војне власти су спречавале да се квислиншка управа бави крупнијим стварима, иако је било покушаја да се и оне спроведу у делу, кроз меморандум у коме је тражено да се формира српска државна целина од Велеса на југу до изнад Новог Сада на северу, од границе са Бугарском на истоку до Лике и Кордуна на западу и да се долином Неретве добије излаз на Јадранско море.³⁶

Подручје западне Србије је потпало под управу фелдкомандантуре у Ужицу, које је сачињавало подручје ужичке, ваљевске и шабачке крајскокомандантуре. Азбуковица је заједно са Јадром, Мачвом, Поцерином и Посавотамнавом била под надлежношћу крајскокомандантуре у Шапцу. По административној подели квислиншких власти, Западна Србија је и даље остала у оквиру Дринске бановине, која је због припајања њеног западног дела и самог Сарајева усташкој сателитској творевини, НДХ, функционисала из среске испостава у Ужицу. По успостави квислиншког апарата, он се одмах ставио у службу окупатора. Веће посадне јединице су у Подрињу биле у Шапцу, Лозници и Крупњу, а у мањим местима то није био случај. У Љубовији је била само мања посадна јединица, од десетак људи, са задатком да се стара о мосту и несметаном кретању преко њега. За потребе окупатора, представници квислиншке власти у Србији под немачком окупацијом, пре свега срески начелник, жандармерија и председници општина су наредили и пратили одузимање углавном ловачког, али и другог оружја од Азбуковчана, које је одузимамо чак и под претњом смрти свакоме ко не преда било какво оружје које има у свом поседу. Током маја и јуна 1941. године, среско начелство у Љубовији и његова испостава у Пецкој, уз помоћ општинских власти и жандармеријских станица су успели да прикупе велику количину наоружања, које је затим предато Немцима. И поред масовне предаје оружја, на подручју Азбуковице је остало доста оружја, посебно у Грачаници, Постењу, али и у осталим планинским селима среза. Ово се није односило на војну ћебад, униформе и осталу војну опрему, која је налазила примену и у свакодневном животу.

Током првих дана окупације, нема већег терора окупатора и његових слугу. Среско начелство у Љубовији и његова испостава у Пецкој су своје надређене Окружном начелству у Шапцу и Управном одељењу Дринске бановине у Ужицу, обавештавале о стању у срезу. У тим извештајима, сазнајемо да је стање у срезу мирно, да срез има потребу за већим бројем жандарма због рада на мосту и да је дошло до обнављања локалних путева, јер је тада вршено кулучење. Лист *Ново време*, гласило квислиншке пропаганде, преноси немачку наредбу о забрани слушања страних радио – станица, али ову наредбу је ретко ко поштовао. Сви они

³⁶ Србија 1941 - 1944. или *Недићева Србија* није имала атрибуте државе, нити су Немци планирали да јој та суверена права признају. Она је третирана као версајски победник који је морао да сноси судбину разбијене Југославије. Бранко Петрановић: *Југословенско искуство српске националне интеграције*, Београд, 1993, 73; Venceslav Glišić: *Užička republika*, Београд 1986, 21 - 22.

који су имали радио – апарате су слушали Радио Лондон и Радио Москву, као и многобројни народ, који је желео да се информише о ситуацији у земљи и иностранству у том ратном времену. Са народом, радио је слушао и Петар Жижић, командир љубовијске жандармеријске станице. Када је реч о деловању комуниста на овом подручју, сазнајемо да се због административних промена, њихова бројност још утврђује јер су ранији спискови уништени, а постојећи су се реконструисали. Оно што сазнајемо из извештаја за јун 1941. године, је то да њихово деловање није било запажено. Управо у јуну 1941. године, долази до првих пребеглица из Босне, који са собом доносе и вести о усташком терору и страдању Срба у НДХ. Ова ситуација доводи до јављања страха од могућег усташког упада и угрожавања села и кућа у Азбуковици, која су се налазила уз Дрину, али и до појаве шовинистичких ставова и осећања у срезу. Дошло је до краткотрајног прекида рада школа и болница и несташице робе у дућанима. Ове околности су изазивале потиштеност и незадовољство, али и бунт и мржњу према окупатор, која је касније била покретач устаначких припрема и самог устанка који је касније добио размере ослободилачког рата.³⁷

3. Почетак устанка у Србији и покрети отпора у Азбуковици

3. 1. Припреме за устанак

Српски народ на подручју окупиране Србије, у овом тренутку није имао јединствен став око свог положаја према окупатору и тренутној ситуацији, што је тадашња одлика читавог Српства. Српски народ је тада био подељен у два табора: 1) они који су били против немачког окупатора и 2) они који су били за сарадњу са њима. Након успостављања квислиншког режима тзв. *Комесарске владе*, поред њих, у службу окупатора ступио је и Димитрије Љотић, са својом профашистичком организацијом *ЗБОР*. Уз њих, након почетне окренутости борби против италијанског и албанског непријатеља, у циљу заштите српског становништва на подручју Косова и Метохије, од августа 1941. године, трупе под командом четничког војводе, хероја Топличког устанка из 1917. године и председника Удружења четника у међуратном периоду, Косте Миловановића – Пећанца, су ступиле у службу немачког окупатора као помоћне снаге Вермахта.

За разлику од њих, на подручју окупиране Србије и уопште читаве територије Југославије јављају се два антифашистичка покрета отпора: равногорски, на челу са пуковником Драгољубом Михаиловићем и партизански, који је предводила Комунистичка партија Југославије (КПЈ), на челу са Јосипом Брозом Титом. Равногорски покрет (четнички покрет, званично: Војно – четнички одреди Југословенске војске, од 1942. године Југословенска војска у отаџбини, ЈВуО) на челу са пуковником Драгољубом Михаиловићем је био српски грађански

³⁷ н. д. 25 – 29; н.д. 294.

или националистички покрет, састављен од војника, подофицира и официра ЈВ који су избегли заробљеништво, а који су се 11. маја затекли на Равној Гори, а где су већ 14. јуна створили своје прве војно – четничке одреде. Они су себе посматрали као наследнике Југословенске војске, како су и деловали међу народом и као искључиво војнички покрет, с обзиром на рат и окупацију земље. Они су деловали у складу са доктрином, по којој је герилски рат био *помоћни облик садејства са основном масом војске, која главну битку бије на фронту*, одакле се може закључити да они теже да наставе деловање Четничких одреда Југословенске војске, који су постојали пре рата. Михаиловић, кога је рат затекао на месту начелника штаба Друге Армије, је као и остали официрски кадар Југословенске војске, васпитаван је у духу српског национализма, славе Српске војске у Првом светском рату, одбране Отаџбине, верности Краљу и Круни и одбојности према свим идејама које су томе сметале и биле противуречне, укључујући и комунизам, који је вероватно због јаких веза Србије и Руске Империје и околности под којим је руска царевина нестала у вихору грађанског рата 1917 – 1922. године, постао највећа опасност и највећа напаст, толика да је пре рата при Генералштабу, постојао Одсек за борбу против комунизма. По начину и карактеру настанка, овај покрет је био самоникао, јер на његово формирање нису утицали нити Британци нити Југословенска влада у избеглиштву, према којој је Драгољуб Михаиловић имао критички став, јер је без борбе, избегла из земље. За разлику од Пећанчевих четника, који су ступили у колаборацију са Немцима, Михаиловићев покрет пропагира борбу против Немаца, али сматра да се није створио повољан тренутак за акцију, те долази до формулисања дефанзивне стратегије или стратегије антантизма. Поменута стратегија се посматрала кроз тежњу да се народ сачува од непотребног проливања крви, те је стога неопходно било да се одржи status quo, ишчекујући одсудни тренутак, крај рата и издисај окупатора. За то време требало је народ полако наоружавати и припремати за ту коначну борбу, о чему сведочи *Наређење команданта четничких одреда Југословенске војске од 9. септембра 1941. године*. Оно што карактерише покрет Драже Михаиловића је то што је он почео да систематично и поступно да од постојећих 26 људи, са којима се из правца Добоја кретао ка Западној Србији и самој Равној Гори, шири свој круг сарадника, да успоставља поверенике по селима, повезујући се са официрима, жандармима, угледним домаћинима, ширећи обавештајни круг. За то време у Београду, настао је најутицајнији обавештајни центар од официра који нису побегли у заробљеништво.³⁸

³⁸ Стратегија антантизма је присутна и међу свим западноевропским покретима отпора, као и у још једном балканском покрету, који је настао на подручју земље која је била окупатор – Бугарска. Као пример за такво понашања наводе се наредбе Шарла де Гола, који је 1941 и 1944. године издао наредбе, по којима је требало обуставити нападе на окупатора због великих репресалија (наредба из 1941. године), односно да се спасу мостови на Сени у време устанка и ослободе заробљеници (наредба из 1944. године). Venceslav Glišić: *Užička republika*, Beograd 1986, 23 – 24; Коста Николић: *Историја равногорског покрета: 1941 – 1945*. Књ. 1, Београд, 1999, 67 - 69; Branko Petranović: *Istoriја Jugoslavije 1918 – 1988*, књ. 2 Narodnooslobodilački rat u revolucija 1941 – 1945, Beograd 1988, 61; Piter Kalvokorezi i Gaj Vint: *Totalni rat*, Beograd, 1987, 241 – 242, Ukaz V. K. Br. 661, Službene Novine Kraljevine Jugoslavije, br. 7, London 18.6. 1942. (ratno izdanje), стр. 8; B. Petranović: *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 165-169, 185 – 189; B. Petranović, n.d. 74.

Партизански покрет, који се у домаћој, југословенској и српској историографији назива Народноослободилачки покрет (НОП), настаје као резултат деловања КПЈ и њеног залагања да се пружи отпор непријатељу. КПЈ је своје деловање на окупљању свих родољубивих снага, као секција Комунистичке Интернационале, почела још од немачког напада на Краљевину Југославију, када је Стаљин био један од Хитлерових савезника. Своје деловање је заснивала на одлуци КИ из 1935. године, о спровођењу политике *народног фронта*, што јој је омогућавало да у своје редове позива и све оне који нису подржавали њену идеологију. То је била релативно мала политичка странка, која је деловала на начелу партијског централизма и која је имала 12000 својих чланова, ратно искуство је углавном заснивала на томе што су поједини њени чланови били *шпански борци*, учесници Шпанског грађанског рата. Још током Априлског рата, 10. априла, одржана је седница Политбироа Централног комитета КПЈ у Загребу, под руководством Јосипа Броза Тита. На тој седници најважнија одлука да се и даље треба борити против немачког освајача, а ако дође до расула, које се већ тада назирао, да је неопходно почети са припремама за устанак. По осталим одлукама седиште Политбироа се премешта у Београд, оснива се Војни комитет и чува се организационо и политичко јединство КПЈ, без обзира на поделе и распарчавања државе, која је резултат војног пораза у Априлском рату.³⁹

На међународном плану, југословенска влада, која је априла 1941. године, напустила земљу и отишла у избеглиштво, на крају у Лондон, је била призната од савезника као једина призната институција Краљевине Југославије, представник и бранилац њеног уставног континуитета и носилац њеног међународног субјективитета у ратним околностима, на основу уставног легитимитета, чиме није призната окупаторска подела југословенске краљевине, о чему сведочи и обнављање силом прилика прекинутих односа између Краљевске југословенске владе у избеглиштву и СССР-а, у јуну 1941, уз залагање за обнову Југославије и гаранцију њене независности. Самим тим је она призната и као део Антихитлеровске коалиције са све три стране, која почиње да се гради преко потписивања споразума између СССР и УК о заједничком ратовању против Немачке, што је потврђено обавештењем САД упућено 2. 8. 1941. године СССР-у о америчкој економској помоћи тој земљи у ратним напорима против нацизма. Други корак у стварању савезничке коалиције против Хитлера је био сусрет Черчила и Рузвела 12. 8. 1941. године и потписивање Атлантске повеље. Југословенска краљевска влада је била пуноправни члан Антихитлеровске коалиције, засноване на принципима антифашизма и антинацизма, на основу потписа Атлантске повеље, Декларацију о заједничкој солидарности у заједничкој борби против Немачке и њених савезника, а јануара 1942. године, Вашингтонску декларацију Уједињених нација.⁴⁰

На подручју Азбуковице, током маја и јуна 1941. године, прве акције у циљу организовања устанка, покренули су чланови Комунистичке Партије

³⁹ Бранко Петрановић: *Југословенско искуство српске националне интеграције*, Београд, 1993, 79, Milan Andrić i drugi: *Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije : 1941-1945*, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1964, 29; Piter Kalvokorezi i Gaj Vint: *Totalni rat*, Beograd, 1987, 241 – 242.

⁴⁰ Branko Petranović: *Istorija Jugoslavije: 1918 – 1988 Knj. 2 Narodnooslobodilački rat i revolucija 1941 - 1945*, Beograd, 1988, 54; V. Glišić: *Užička republika*, 32.

Југославије, у складу са одлукама Мајског конгреса. Задатак комуниста је у складу са одлукама овог конгреса је био да се почне са сакупљањем оружја за борбу, да се народу објашњава ситуација у земљи и свету и да се међу народом говори о томе ко је крив за трагедију српског и југословенских народа. Остали задаци су били: да се диже морал становништву, са циљем да се разбије непријатељска и квислиншка пропаганда о непобедивости Немачке, да се окупљају родољубиви и поуздани људи за подизање устанка против непријатеља и да се да се настави са омасовљавањем партијских организација, укључивањем симпатизера и сарадника КПЈ у чланство. Према директиви ЦК КПЈ и Покрајинског комитета КПЈ за Србију, на подручју Окружног комитета КПЈ за Ваљево, у овом периоду, као инструктор испред ПК КПЈ за Србију је деловао Милош Минић, коме се у јуну прикључио и члан ПК КПЈ за Србију Филип Кљајић – Фића. На подручје Азбуковице и Рађевине, у име ОК КПЈ за Ваљево, био је задужен др. Милош Пантић, лекар и предратни комуниста, веома угледан човек у овом крају. Као битна личност у организацији устанка био је и Чедомир Милосављевић, учитељ и предратни члан КПЈ, који је од марта 1941. године, премештен из Београда у Пецку. У циљу саопштавања одлука Мајског конгреса поделе задатака за деловање у ратном околностима, дошло је до седнице азбуковачке организације КПЈ, одржаној у Пецкој. На тој седници, представници среског комитета КПЈ за Азбуковицу, добијају инструкције о даљем деловању и припреми устанка. Посебно важан задатак је био да се комунисти распитају и обавесте претпостављене о томе ко има оружје, где је оно сакривено и да се такви саветују да то оружје не предаје непријатељу, да се чува и да се склони на сигурно место, јер ће доћи до подизања устанка против непријатеља, на чијем ће челу бити комунисти.

На подручју Азбуковице, поред Пантића, Милосављевића и чланова среског комитета КПЈ, битни људи, који су дали допринос припремама за подизање устанка и спровођење директива КПЈ, наводе се: Никола Божовић, дописник *Политике* из Љубовије, Љуба Лазаревић Чупа, абација из Љубовије, учитељи Петар Враголић и Александар Јевтић из Пецке, др. Херберт Краус, лекар из Пецке, Коста Андрић, земљорадник из Драгодола, сарадници и симпатизери Партије, који су од те седнице постали и кандидати за пријем у чланство КПЈ. Уз њих, значајну улогу је имао и Драгослав Миљковић - Марика, учитељ из Узовнице. Током јуна 1941. године, чланови, сарадници активисти КПЈ су наставили да спроводе своје задатке који су требали да народ Азбуковице припреме за устанак, али и да повећају чланство КПЈ.⁴¹

Дана 22. 6. 1941. године, без објаве рата, нацистичка Немачка је напала Савез Совјетских Социјалистичких Република. Овим нападом дошло је до

⁴¹ О томе нам говори и то да људи нису веровали у немачко напредовање кроз СССР, сматрајући такве вести пуком непријатељском пропагандом. Сам улазак СССР –а у рат на страни Антихитлеровске коалиције, у којој је била и Краљевина Југославија, донео је јачање патриотизма, борбеног морала и велики степен оптимизма, који се изражавао кроз став дела Азбуковчана, да ће Совјети за неколико недеља доћи на југословенске границе, а да би они требали да се организују да пруже отпор мрском непријатељу, како би се изборили за слободу, у вери да ће у тој борби добити и совјетску помоћ. Када је реч о Петру Враголићу, Петар Враголић је у том тренутку био пешадијски поручник у резерви Војске Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, што је постао током војног рока, у периоду август 1927 – мај 1928. године. н. д. 295 - 296; н.д. 29 – 33; Др. Момчило Исић, Загорка Бојичић: *125 година Основне школе у Љубовији*, Љубовија, 2000, 122.

отварања Источног фронта и до стварања антифашистичке коалиције, којој се сада прикључује и СССР. Азбуковчани су за ову вест сазнали истога дана увече, када су се окупили да као и раније слушају вести преко радио – апарата, пре свега у Љубовији и Пецкој, а затим се вест о немачком нападу на СССР раширила по читавом срезу. Већина људи није била изненађена ситуацијом, јер су претпостављали да ће до тог сукоба и доћи, с обзиром да је Адолф Хитлер већ окупирао највећи део Европе. За становнике Азбуковице, улазак СССР–а у рат на страни Сједињених Америчких Држава и Уједињеног Краљевства, значио је да почиње коначни обрачун између сила фашизма и сила демократије. И поред свега што је до тада снашло Краљевину Југославију и сам азбуковачки срез, Азбуковчани су чврсто веровали у совјетску победу над Немачком, говорећи да ће Русија самлети фашисте и да ће сјајна совјетска војна машинерија, о којој се причало са великим одушевљењем, сломити зубе мрском фашистичком непријатељу. Ова вера, која је била заснована на љубави између српског и руског народа, нашим традиционалним везама и нашој заједничкој припадности Словенству, великом броју становника СССР-а и великом пространству совјетске државе а која није била заснована на тренутном стању на терену и околностима које су условиле то стање, је била разлог због чега је народ овог среза био веома оптимистичан у победу Совјета.⁴²

После напада Немачке на СССР, Политбиро ЦК КПЈ је одржао хитну седницу и упутио проглас народима Југославије у коме их је позивао на оружану борбу против окупатора. У Прогласу, који је одмах штампан и разаслан широм земље, на устанак и борбу, позивају се сви народи Југославије, сви родољуби и омладина, а посебно радничка класа и комунисти ⁴³.

⁴² н. д. 295 - 296; н.д. 29 – 33.

⁴³ Извод из *Прогласа ЦК КПЈ поводом напада фашистичке Немачке на СССР: РАДНИЦИ, СЕЉАЦИ И ГРАЂАНИ ЈУГОСЛАВИЈЕ! Раног јутра 22 јуна напали су разуларени немачки фашистички бандити на велику и мирољубиву државу радника и сељака, на Совјетски Савез. Ови професионални злочинци дошуњали су се исто тако изненада и мучки над цватуће градове Совјетског Савеза, као што су се пре десет недеља томе назад дошуњали над Београд, да их заспу својим убојним гранатама. Овај нов нечувени злочин фашистичких убојица напунио је страшним озорчењем не само срца двестимилионског народа земље социјализма, већ и срца радног човечанства читавог света... РАДНИЦИ И РАДНИЦЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ! Пролетери свију земаља Југославије, на своја места, у прве борбене редове. Збијте чврсто своје редове око ваше авангарде, Комунистичке партије Југославије. Сваки на своје место. НепокOLEбљиво и дисциплиновано вршите своју пролетерску дужност. Спремајте се хитно за последњи и одсудни бој. Ваше паролe морају бити: ниједан радник или радница не сме отићи у фашистичку Немачку, да својим радом, јача снаге фашистичких бандита. Ни један топ, ниједна пушка, ниједно тане, ниједно зрно жита итд. не сме ваиом помоћи доспети у руке фашистичких злочинаца.... ОМЛАДИНО ЈУГОСЛАВИЈЕ! Бије се последњи бој са твојим највећим непријатељем – с крвником младе генерације, са фашистичким злочинцима, против којих си се ти увек спремно борила кад те је Комунистичка Партија позвала. Против тих истих твојих крвних непријатеља млада генерација Совјетског Савеза већ бије тежак и крвави бој. ... СРБИ, СЛОВЕНЦИ, ЦРНОГОРЦИ, МАКЕДОНЦИ И СВИ ОСТАЛИ ПОРОБЉЕНИ НАРОДИ ЈУГОСЛАВИЈЕ! Ви који стењете под окупаторском чизмом, сви који љубите слободу и независност, који нећете фашистичког ропства, знајте да је куцнуо час вашег скорог ослобођења од фашистичког освајача. Зато допринесите и ви и ваш део у борби за вашу слободу, под вођством КПЈ. Борба Совјетског Савеза јесте и ваша борба, јер се он бори против вашег непријатеља под чијим ви јармом стењете. Не дајте се завести разним домаћим реакционарима који су у служби фашистичких бандита. Ваше место јесте у борбеним*

Одлука о припремама за оружану борбу у Србији донета је 23. јуна 1941. године, дан након напада Немачке на СССР и дан након што су сазнали да је Начелник Управног штаба војног заповедника Србије, др. Турнер доставио писмо Милану Аћимовићу да отпочне са хапшењем водећих комуниста. Два дана касније, 25. јуна 1941. године, у Ваљевоу је донета одлука да се формира Ваљевски партизански одред. Одред је, у почетку је требао има 4 чете: Азбуковачко – рађевску, Колубарску, Тамнавску и Подгорску. За команданта одреда постављен је Здравко Јовановић, активни подофицир бивше Југословенске војске, члан КПЈ, за политичког комесара постављен је Милосав Милосављевић, дотадашњи секретар ОК КПЈ за Ваљево, а за земеника команданта Рајко Михаиловић, земљорадник из Бањана код Уба, члан КПЈ.

Највиши војни орган НОП-а, Главни штаб Народноослободилачких партизанских одреда Југославије, формиран је на седници ЦК КПЈ, 27. јуна 1941. године. За његовог комаданта је постављен Јосип Броз Тито. Тог дана, 27. јуна .1941. године, Милош Пантић, представник ваљевског ОК КПЈ, дошао је у Азбуковицу и одржао састанак у згради школе у Гуњацима, на коме је донета одлука да се интензивира са припремама за устанак и да сви који су били уз КПЈ су требали да народу објашњавају садржину Прогласа и да тај народ позивају на борбу. Првих дана јула настаје Главни штаб НОПОЈ –а за Србију. Нови аргументи за покретање устанка, за југословенске комунисте, били су још и директива Коминтерне од 1. јула и Стаљинов говор од 3. јула. 1941. године. У оба ова документа, наглашава се потреба да комунисти подигну *народну отворену борбу против окупатора*, како стоји у директиви Коминтерне, а тај директивни карактер се такође осећа и у Стаљиновом говору, када се тај устанак посматра као борба против окупатора у позадини Источног фронта.

На седници Политбироа ЦК КПЈ, одржаној 4. јула, донета је одлука о почетку општег устанка и да ће партизански рат бити основна форма развијања устанка против бројчано и технички надмоћнијег немачког агресора, а да се то може остварити кроз спровођење јаке антиокупаторске акције као главне цртепартизанског рата у југословенским условима и о томе како ће се тај тип рата спроводити. Партизански рат треба спроводити тако што ће војне групе, које су

редовима радничке класе, која се бори за вашу истинску слободу и независност... ХРВАТСКИ НАРОДЕ: РАДНИЦИ, СЕЉАЦИ, ВОЈНИЦИ И СВА ПОШТЕНА ИНТЕЛИГЕНЦИЈО! Слуга фашистичких освајача – издајник Павелић – хоће да се хрватски народ искористи у борби против Совјетског Савеза и против ослободилачке борбе наших народа. Није ли већ тај невином крвљу попрскани злочинац нанео довољно срамоте хрватском народу? Зар ће те дозволити да још и та страшна издаја буде покривена твојим хрватским именом? Зар ти хрватска господа већ нису у прошлости нанела довољно срамоте? Не! Сад кад је твоја истинска слобода већ тако близу, ти хрватски народе, нећеш допустити такве издаје. ... КОМУНИСТИ ЈУГОСЛАВИЈЕ! Дошао је онај најтежи час који смо ми у нашој борби предвидели. Ми смо знали шта спремају фашистички злочинци против СССР-а и читавог радничког човечанства. Крвожедни фашистички злочинци који држе у ропству своје народе и народе подјармљених земаља, наговестише нам рат до истребљења, наговестише нам преко радија крвави покољ комуниста. Ми ту борбу прихваћамо, јер смо је очекивали и ми смо се на њу спремили. ... Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu, BORBE U SRBIJI, knjiga 1 - 1941., tom 1, 11.

требале да прерасту у партизанске чете и одреде почети да врше саботаже и да уништавају привредне и саобраћајне објекте који су служили непријатељу и да са својом лаком покретљивошћу могу да ефикасно нападају непријатељску живу силу. Донете су и одлуке о називу и карактеру трупа. По одлукама, борци ће се звати партизани, војне јединице народноослободилачки партизански одреди, који ће по свом карактеру бити борбене јединице свих народа Југославије, у којима ће бити сви антиосовински оријентисани родољуби и да то нису војне трупе ниједне политичке странке или организације, при том ни Комунистичке партије Југославије и поред тога што су комунисти део тих група и да је присуство комуниста резултат потребе за борбу против окупатора и квислинга у циљу ослобођења земље. У одреде се уводе и политички комесари. На истој седници одређени су делегати ЦК КПЈ, који су требали да спроводе у дело одлуке седнице на терену, а уз то на место главног организатора устанка у Србији је постављен Александар Ранковић. Тога дана формиран је Штаб народноослободилачких партизанских одреда Србије. КПЈ је у складу са овом одлуком, поново путем прогласа ПК КПЈ за Србију, после 5. јула 1941. године, позвала српски народ на борбу против окупатора, позивајући се на везу српског и руског народа, ослободилачке традиције српског народа и пролетерски карактер борбе, борбе за одбрану СССР-а. У Пецкој је одржан састанак среске организације КПЈ за Азбуковицу, која је требала да припреми деловање будућих устаника на овом подручју, сада уз присуство др. Милоша Пантића и Жикице Јовановића Шпанца. Жикица Јовановић Шпанац је, у складу са директивом ОК КПЈ и штаба Ваљевског Народноослободилачког одреда, постављен за политичког комесара прве партизанске чете у овом крају - Азбуковачко – рађевске чете. На том састанку је др. Милош Пантић обавестио присутне о одлуци Окружног комитета о формирању одреда у који треба да уђе и Азбуковачко - рађевска чета, извршена је анализа о дотадашњим припремама за устанак и констатовано да је, између осталог, прикупљено 15 пушака, доста пушчаних метака и неколико ручних бомби. Др. Херберт Краус је тада постао лекар Азбуковачко – рађевачке чете и добио је задатак да сакупи санитарски материјал и лекове за чету.⁴⁴

Азбуковачко – рађевска чета Ваљевског НОП одреда настала је после обављених припрема у периоду од 5. до 7. јула, према одлукама састанка партијске ћелије у Пецкој од 2. јула. У њен састав су ушли, на самом почетку 5. јула, 4 борца: Чедомир Милосављевић, Ратко Јовић, Коста Андрић и Александар Јевтић, који су се тада нашли у дворишту школе у Пецкој. Пошто су се наоружали оружјем, које је до тада чувао Петар Враголић, они су се пребацили у Гуњаке, где су се нашли са Жикицом Јовановићем - Шпанцем, др. Милошем Пантићем Душаном и Антонић – Сарићем. Следеће ноћи су они прошли преко Бастава, а код Беле Цркве им се придружио Татомир Солдатовић. Ту групу је прихватио Владан Бојанић, секретар партијске ћеније у Белој Цркви и сместио их у оближњу шуму Слаовине. Тада је Жикица Јовановић – Шпанац саопштио да је он постављен за политичког комесара

⁴⁴. Branko Petranović: *Srbija u Drugom svetskom ratu* 179 – 181, 188, 231; Petar Kleut: *Partizanska taktika*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1983, 9; Дојчило Митровић: *Западна Србија*, 80 - 81; н.д. 33 – 38, н.д. 296.

чете, а да ће он, због болести друга, који је постављен за команданта чете, бити истовремено и командант чете и њен политички комесар.⁴⁵

3. 2. 7. јул – почетак устанка у Србији⁴⁶

Дана 7. јула 1941. године, догодио се догађај који је означио почетак оружаних борби српског народа против непријатеља и квислинга на подручју Србије у Другом светском рату. Тада је у селу Бела Црква код Крупња, у срезу рађевачком, изведена прва оружана акција партизана у окупираној Србији. Тада су припадници Азбуковачко – рађевске чете Ваљевског НОП одреда, њен политички комесар, Жикица Јовановић – Шпанац и један од чланова чете, земљорадник из Бастава, Цветин Солдатовић су својим хицима усмртили двојицу припадника квислиншког жандармеријског апарата *Комесарске владе*, жандармеријског наредника Богдана Лончара и каплара Миленка Браковића.⁴⁷

Дана 7. јула, Српска Православна Црква прославља Празник Рођења Св. Јована Претече – Ивањдан. Тим поводом, тога дана 1941. године, у Белој Цркви код Крупња одржан је традиционални народни вашар, на ком се окупило доста људи из Рађевине, Азбуковице и Подгорине, и поред чињенице да је тада била окупација. Када је окупљеним грађанима наредио, да се због „*ванредних безбедносних прилика*“, разиђу кућама и већина га је послушала, али је на вашару, ипак, остало још неколико стотина сељака. Партизани су тада сматрали да је овај вашар прилика да се народу каже о потреби почетка оружане борбе против окупатора у Србији. Тада су се Милош Пантић и Владан Бојанић, упутили у село да изврше припреме за одржавање збора. У току преподнева, у шуму Слаовине, стижу 3 борца: Вјекослав Споја, грађевински радник из Ваљева, Милош Милићевић, опанчарски радник из Ваљева, чланови КПЈ и Милан Тешић, пекарски радник из Леовића код Љубовије, члан Савеза Комунистичке Омладине Југославије (СКОЈ).

На збору, који је пред 150 људи, одржан око 16 часова пред тадашњом општинском зградом у Белој Цркви, говорили су: Милош Пантић, Чета Милосављевић и Жикица Јовановић Шпанац. Сви они су у својим говорима јасно и недвосмислено, вођени патриотизмом и ослободилачким традицијама српског народа, осуђујући потезе Краљевске југословенске владе указали народу на потребу да се крене у борбу против непријатеља, на разлоге због чега су се латили оружја и позвали народ да им се у тој борби и придруже, како би заједничким силама ударили на немачког, окупаторског војника, *швапског злотвора* и представике квислиншке власти у Србији. Након збора, у партизане су ступила и 4 нова борца: Богдан Антонић, писар из Крупња, Цветин Солдатовић, земљорадник из Бастава и браћа Миломир и Марко Новаковић, земљорадници из Толисавца.

⁴⁵ Ј. Јовановић, н.д. 33 – 38, Група аутора, н.д. 296.

⁴⁶ Након II светског рата, у југословенској и српској држави, овај дан се до 2001. године прослављао као *Дан устанка народа Србије* и био један од најважнијих државних празника у СФРЈ и СР Србији, касније СРЈ и Републици Србији.

⁴⁷ н. д. 38 – 40.

Убрзо након тога, у Белу Цркву је дошла двочлана жандармеријска патрола из Завлаке, у којој су били жандармеријски наредник Богдан Лончар и жандармеријски каплар Миленко Браковић. Када су жандарми дошли и сазнали да је ту био одржан партизански збор, они су почели да грубо растерују људе и да им прете да ће употребити оружје, ако се не разиђу. Тада је Владан Бојанић, видевши то, брзо отрчао за партизанима и обавестио их о понашању жандарма, те су се чланови Азбуковачко – рађевачке чете вратили у Белу Цркву. Жикица Јовановић – Шпанац је хтео да разоружа жандарме. Тада је викнуо: *Доле оружје*, али су му они пружили отпор. Један од њих је први припуцао на њега, али је искусни борац из Шпанског грађанског рата, запуцао из револвера. Један од жандарма је одмах био мртав, а други који је био рањен, покушао је да пуца, али га је тада убио Цветин Солдатовић. С обзиром да је ту било доста народа који је непосредно посматрао овај догађај, Жикица Јовановић – Шпанац је тада саопштио да ће овако завршити сви издајници народа. Покупивши пушке и муницију убијених непријатеља, партизани су напустили Белу Цркву, а њима се том приликом придружио Владан Бојанић, јер је постојала могућност да га у истрази непријатељ открије и ухапси. Тако је прва чета у којој су се нашли синови Азбуковице, ушла у историју као чета која је почела оружани устанак против непријатеља.⁴⁸

Након акције, вест о пуцњима у Белој Цркви се раширила кроз целу Азбуковицу, Подгорину и Рађевину. Сви су били под ишчекивањем да од очевидаца чују све што се десило на самом збору и све везано за саму акцију партизана, а све то је било посматрано као главна вест. Након самог догађаја, о овој вести говори и лист *Ново време*, главни лист београдске квислишке власти, али само у најкраћим цртама. Убрзо након тога, долази до истраге и саслушавања чланова породице, пријатеља и познаника учесника 7. јулске акције и чланова саме чете, укључујући супругу Цветина Солдатовића, Теофила и Милана Андрића, оца и брата Косте Андрића о његовом кретању и Петра Враголића, о томе где се налазе Чедомир Милосављевић и Александар Јевтић, али истрага на крају није достигла свој крај, јер устанничко деловање у овом крају је било такво да се административни апарат убрзо распао, те истрагу није било могуће даље спровести. Од свих испитаних, у затвору је једино остао брат Косте Андрића, Милан. Милан Андрић је ухапшен и спроведен у жандармеријску станицу у Пецкој, где је и остао до партизанског заузимања исте.⁴⁹

Овај догађај се у историографији посматра као догађај који је требао да обележи седницу од 4. јула, локацију где се налази генерални секретар КПЈ, да се покаже да су комунисти први дигли устанак против непријатеља и да је те пуцње испалио комуниста – *Шпанац*, учесник Шпанског грађанског рата. Сами пуцњи, симболизовали су борбу између различито опредељених снага у српском народу у оквиру антифашистичког табора, уместо да се славила акције против немачке окупаторске силе, какво је било заузимање Лознице, које је спровео независни војно – четнички одред потпуковника ЈВ, Веселина Мисите, када је том приликом заробио 93 Немца. О овоме је у време подизања партизанског устанка, свој став

⁴⁸ У Азбуковачко- рађевској чети Ваљевког НОП одреда, сви њени припадници су били чланови, кандидати за чланство у КПЈ и симпатизери Комунистичке Партије Југославије. Ј. Јовановић, н. д. 40 – 41.

⁴⁹ Исто.

имао и Драгољуб Јовановић, који је жалио што је иначе *симпатични* Жикица Јовановић убио српског жандарма. По њему је такав почетак наговештавао да ће се главна борба водити између самих Југословена, чак највише између Срба и Срба. Но, главни став историографије је тај да је српски народ, као и 27. марта 1941. године, још једном показао да је Немачка непожељна на овом подручју, да је за српски народ стање окупације срамно и да српски народ не прихвата ропство, фашизам и тај немачки *нови поредак*.⁵⁰

3. 3. Први дани устанка и напад на жандармеријску станицу у Пецкој

Одлазећи из Беле Цркве предвече 7. јула, новоформирана Азбуковачко - рађевска чета, која је бројала 16 бораца, међу којима је било и 6 бораца из Азбуковице, упутила се према висовима Соколских планина да би избегла евентуалне потере Немаца и жандарма. У сумрак су дошли до места Петрина Стена, у чијој близини је био турски град Петрц или Петрин град. Ту су нашли су пронашли напуштену, полуразружену колибу у коју су заноћили. Рано ујутру 8. јула су се партизани пребацили на вис Рожањ и дошли су до колибе сељака из Царине, где су били неколико дана, а њихова тежња да остану непримећени је била могућа, јер је 8. јула падала киша. Одатле је послат извештај руководству Ваљевског партизанског одреда преко курира Милоша Милићевића, а Татомир Солдатовић је о догађају од 7. јула, обавестио Стеву Милатовића. Сутрадан 9. јула, у чету су из Гуњака дошли и Татомир Солдатовић, два омладинца које је послао Стеван Милатовић и др. Херберт Краус са санитарским материјалом и лековима, који су му били потребни као четном лекару. Др. Краус је тада донео и војне карте бивше југословенске војске за терене Азбуковице, Подгорине и Рађевине, и дао их Жикици Јовановићу Шпанцу.

Са Рожња, који су напустили 11. априла, припадници Азбуковачко – рађевачке чете, који су дотада добили још 3 члана из Подгорине, почели су припреме да се крене преко атара села Горња Љубовића и Савковић, тачније у шуму Торничка Бобија. На Рожњу су тада остали само Жикица Јовановић, др. Милош Пантић и Душан Антонић – Сарић, који је био водич и веза са Стеваном Милатовићем из Гуњака. У зору 12. јула чета, коју је од претходног дана водио Чедомир Милосављевић, је кренула ка Торничкој Бобији, а истовремено је слала патроле да се у околним селима Горњој Оровици, Савковићу, Леовићу и Торнику, како би чета прикупила храну и оружје добила информације о снагама окупатора и жандарма у Љубовији и о евентуалним њиховим намерама.⁵¹

Док је главнина чете била на Торничкој Бобији, др. Милош Пантић, Жикица Јовановић и Владан Бојанић су се упутили преко Соколца и Постоња у Грачаницу да би се распитали о сакривеном оружју, да се обавесте о снази и намерама непријатељских и жандармеријских снага у Љубовији и да се повежу са Николом

⁵⁰ Branko Petranović: *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 182 – 183.

⁵¹ J. Јовановић, н. д, 44 – 45.

Божовићем. Тада су сазнали да је у Грачаници и Узовници остало доста сакривеног оружја и муниције, пре свега захваљујући свештенику Боривоју Ненадовићу у Грачаници односно Драгославу Миљковићу – Марики. За овакаву ситуацију у Узовници, др. Пантић је знао да је то успело захваљујући координисаном раду Миљковића и Николе Божовића. Када је сазнао да се у Љубовији налазило свега десетак жандарма и неколико Немаца, отишли су до председника општине (данас села) Грачаница, који је пристао да др. Пантића одвезе у Љубовију.

У Грачаници, дошло је до састанка између др. Пантића и Владана Бојанића, са партизанске стране и свештеника Боривоја Ненадовића и извесног четничког команданта, са још незванично четничке стране у овом крају, о коме сам Бојанић није знао ни име ни *каква му је била функција*. О самом току разговора, Бојанић нам говори да је др. Пантић говорио о потреби заједничке борбе против непријатеља. Свештеник је то одобравао, али је стално говорио да треба да се крене у борбу против *Турака*. И поред тога што је Пантић говорио да се и они боре против окупатора, свештеник је остајао по своме. На крају разговора, договорено је да се наредне суботе поново састану на месту Кутањ у Грачаници. Овај састанак се може посматрати као први, неформални састанак представника две антифашистички оријентисане групе у Азбуковици и то ако се узме у обзир то да формације која је баштинила четнички начин ратовања у неком озбиљнијем обиму на овом подручју није ни било до августа 1941 године. Након тога, др. Пантић је сишао у Љубовију и тамо набавио преко потребне лекове и санитарски материјал у апотеци и болници, од људи које је познавао. У Љубовији, др. Пантић није нашао Николу Божовића, а од мајке и сестре је сазнао да је напустио Љубовију неколико дана након немачког напада на СССР и да се налази у кући извесног Милојице Јањића у неком од околних села ⁵².

У село Гуњаке 18. јула 1941. године, из Ваљева преко Пецке, стигла је група од 8 бораца, махом чланова КПЈ и СКОЈ-а, међу којима је био и Сава Вујановић-Жућа, фотографски радник и члан КПЈ. О њиховом доласку, Жикицу Јовановића обавестио је Стеван Милатовић, који их је и прихватио и сместио у кућу Војислава Бојичића, сарадника НОП – а . У то време је са *Шпанцем* био и Никола Божовић, који се у то време прикључио Азбуковачко – рађевачкој чети. Сутрадан, код села Царина, под Прослопом, формирана је партијска организација у оквиру чете, за чијег секретара је изабран Чедомир Милосављевић. На састанку кад је формирана партијска организација, донета је одлука да се нападне и растури жандармеријска станица у Пецкој, телефонска централа, као и да се спали среска и општинска архива. Истога дана, чета која је тада бројала 35 бораца након подробног плана и размештаја снага, кренула је у напад на жандармеријску станицу. Брзом акцијом, чета, подељена у мање групе, опкољава Испоставу среског начелства у Пецкој, зграду општине и жандармеријску станицу. Након тога, Жикица Јовановић, који је био на челу једне од група, шаље преко једног мештанина писмо где их позива да се предају. Пошто ови нису то хтели, дошло је до борбе. У тој краткој борби,

⁵² Ј. Јовановић, н. д, 44 – 46; н. д. 297. Разлог због чега не стоји тачна локација Николе Божовића је тај што у књизи мр.Јована Јовановића *Азбуковица у народноослободилачком рату 1941 – 1945* стоји Грачаница, а у поглављу монографије *Азбуковица: земља, људи и живот*, које је написао мр. Јовановић, стоји Соколац. Како се не би стварала забуна поводом ове ситуације, изабрана је оваква формулација реченице.

страдао је жандармеријски наредник Ђорђе Обрадовић, након чега су се они предали. Од 5 жандарма, колико их је било у варишици, један је тада био ван станице, а тројицу су тада ухватили. Међу ухваћенима један од њих је био рањен. У том окршају успели су да заробе до десетак пушака и муниције. Архива Испоставе среског начелства и архива општине су биле заплењене и спаљене, а тада је ухваћен старешина Испоставе, Лазар Богићевић, који је затим заробљен, а демолирана је телефонска централа и одсечене су све телефонске везе. Из затвора су извучени Милан Андрић, Срећко Илић и Влајко Ненадовић, који су постали део чете. Затим су се упутили ка Драгодолу, а затим се пребацили у рејон села Лопатањ. Успут су ова три жандарма ослобођена, након што су им обећали да више неће служити окупатору. У Лопатњу је руководство чете саслушало Лазара Богићевића због тога што је у Испостави нађен списак са насловом *Комунисти у Пецкој*, који је он сам саставио. У њему су била имена 17 људи, од тога 13 чланова КПЈ, њихових сарадника и симпатизера, укључујући ту и Стевана Милатовића и Драгутина Андрића. Након саслушања. Богићевић је осуђен на смрт, а казна је извршена истог дана.

Сутрадан, 20. јула, из Крупња у Пецку војним аутомобилом, долази мања група Немаца да испита о партизанском нападу на жандарме. Пошто су се мештани Пецке разбежали у оближње шумарке, кад су чули да се аутомобил приближава месту, Немци су тамо затекли само кмета Живојина Новаковића, трговца, који им је преко тумача рекао о ономе што се десило. Након тога они су се вратили назад у Крупња. Убрзо након тога, почела је опсежна истрага о самом нападу на жандарме у Пецкој, коју су спроводили Немци, али и органи Аћимовићеве власти на целом подручју Азбуковице. Извршили су претрес у кућама неких партизана, а затим су одвели у Љубовију жену Драгутина Андрића, Љубицу. Она је затим спроведена у Шабац, где је у затвору задржана и испитивана недељу дана, па се у Пецку вратила тек почетком августа. Тада су у својству сведока, у Среско начелство у Љубовији позивани сродници *одметника*, како су их звали Немци и квислинзи, али и председник општине Пецка, Живојин Топаловић, који је у својој изјави рекао да у време партизанског напада на жандармеријску станицу, није био у Пецкој, а затим је био позван у Ужице, где је такође морао да да изјаву о овом догађају. Након што је дао изјаву, наложено му је да се врати у Пецку и да настави свој рад као председник општине. Међутим, он је по повратку, поднео оставку на место председника општине, а као разлог за то је навео здравствене проблеме. Као разлог за овакав став поменутог, може се навести и да је познавао и ценио поједине комунисте у Пецкој, те се због тога може посматрати да због није никог одао. После тога, квислинзи и немачки окупатор су покушали да спрече устанак, па су од тада почели да повећавају број жандарма. На подручју среза, од краја јула је било преко 70 жандарма. Од тога у Љубовији је било 20 жандарма, у Црнци и Дрлачама, било је по 10 жандарма, а у Пецкој их је било 30. Када се посматра њихов број, на основу сећања мештана може се закључити да је ту најмање било предратних жандарма, како они кажу, свега неколико. Највећи број припадника квислиншке жандармерије је укључено тада, а они су пре свега били избеглице из Босне, који тада нису могли да нађу никакав други посао, а вероватно су ту се прикључили због утицаја непријатељске пропаганде. Оно што је било карактеристично за ову ситуацију јесте и да су се жандарми у Пецкој и околини

држали резервисано и коректно према становништву, јер су се бојали одмазде партизана, који су били из тога краја. Како би ојачали свој положај у срезу азбуковачком, Немци су након акције у Пецкој, ојачали своју посадну јединицу, а повремено су из Крупња слали своје људе као помоћне снаге квислинзима и својој посадној јединици.⁵³

3.4. Стање у Азбуковици до појаве четника

Крајем јула Азбуковачко – рађевска чета је бројала већ преко 60 људи и веома је активна на готово читавом простору Азбуковице, Рађевине и деловима подгорског среза. У чету је за командира, по одлуци штаба Ваљевског НОП одреда, Милош Дудић Миша, а тада су формиране десетине у оквиру чете. Први командири десетина били су: Коста Андрић, Никола Божовић и Богдан Антонић.⁵⁴

Тада, иако то није био случај са самом Љубовијом и насељима уз саму реку Дрину, долази до јачања патриотског и борбеног расположења у Узовници, Црнци, Грачаници и другим насељима. Тада су људи почели да се спонтано окупљају, да се само организују и извлаче сакривено оружје како би се припремили за одбрану од могућег усташког напада, ако би усташе прешле преко Дрине. Гласови о даљем устанку који се шири Азбуковицом, Рађевином, Подгорином, рачанским и другим крајевима, стижу преко Дрине, и у Босну. Са подизањем устанка у Босни и Херцеговини, 27 јула, долази до новог таласа избеглица, које прелазе у љубовијску и друге општине уз границу две квислиншке творевине – Србије (1941 – 1944.) и НДХ, а затим одлазе дубље у унутрашњост Србије.

У то време када на подручју садашњих села није било више никаквих власти, јер су општине биле дезорганизоване, а жандарми су били у својим станицама из којих нису излазили, дошло је до деловања пљачкаша који су користећи устаничко расположење народа, називајући себе партизанима, почели да пљачкају народ, отимајући им стоку, новац и друго, при чему су знали да поједине домаћине пребију, а нису презали ни да убију. Након повратка чланова Азбуковачко – рађевске чете на подручје Азбуковице, они су од сарадника НОП –а су сазнали да једна таква група у гуњачком засеоку Кокрава напада људе наоружана кратким пушкама, тзв. *кратежима* и отима им новац, стоку и друго и поменуто шесточлану групу ухватили, осудили их на смрт и стрељали их 10. августа 1941. године, јер су тиме наносили штету партизанском покрету. Након напада на Пецку, чета је у међувремену извршила више акција у Рађевини и Подгорини, међу којима је најзначајнији напад на жандарме у Ваљевској Каменици, средишту подгорског среза, 22. јула 1941. године. Након тога, чета је наставила да дезорганизује општинске власти, пали општинске архиве и да шири свој утицај и јача расположење народа за подршку НОП- у. Дана 29. јула 1941. године, Азбуковачко – рађевска чета је уништила општинску архиву у азбуковачкој општини, данас селу Селанац, при чему су уништили званична акта и војне спискове, а печате однели са собом. Након напада повукли су се ка Мачковом камену. Након осам дана, 7. августа, овакави напади се догађају у Грачаници и

⁵³ Исто 47 – 49; Исто, 297.

⁵⁴ н. д, 300.

Узовници, затим у Гуњацима 10. августа, а у Доњој Љубовићи и Горњој Оровици 17. августа. Тада је у Г. Оровици одржан збор, на ком је народу указано на циљеве борбе НОП –а и КПЈ и подизању устанка на подручју Србије и целе Југославије. На збору је изабран трочлани *народни комитет*, који је требао да се обезбеди храна, одећа, обућа, оружје и муниција за чету. Након акције у Доњој Љубовићи, чета је добила још два борца, Срећко и Данило Пантић, средњошколци из Доње Љубовије. Тих дана чета је претежно боравила на Милетиној коси и Рожњу, а храну су добијали из села: Гуњаци, Царина, Драгодол, Горња Оровица у Азбуковици и Бастав, Рађевске Ставе, Врбић и Толисавац у Рађевини.⁵⁵

Услед учесталих напада већ нараслих чета Ваљевског партизанског одреда, Немци и жандарми се повлаче из Пецке, Узовнице, Дрлача, Беле Цркве и Завлаке, а задржавају се у Љубовији, Крупњу и Столицама. Тада, почетком августа ствара се прва слободна територија у овом крају и то око Пецке, јер су се већ око 10 августа одатле повукли жандарми. До тада у партизане прилазе многи сељаци из Гуњака, Царине, Драгодол, Коњица и других азбуковачких села. Војно и партијско руководство КПЈ, на челу са Јосипом Брозом Титом, у августу 1941. године, када је видело развој устанка и његов замах у другим крајевима земље, доноси одлуку да се на подручју Западне Србије и то: шабачког, ваљевског, ужичког округа и шире, формира слободна територија. У складу са овом Титовом одлуком, која се базирала на топографији тла, брдовитим и шумовитим пределом, а посебно чињеницом да је становништво тога краја било борбено, наклоњено слободи и *који су сваком окупатору пружило јак отпор*, ПК КПЈ за Србију и његов војни део Штаб Народноослободилачких партизанских одреда Србије, дали су инструкције Ваљевском, Подринском (Мачванском) и Ужичком НОП одреду да омасовљавају покрет и партизанске јединице и друге устаничке снаге и да нападају непријатеља. То је време када јача партизанско деловање на припреми за ослобађање Љубовије, Крупња и Столица. Тада је Азбуковачко – рађевска чета постала бројно велика борбена јединица, која је деловала на подручју Азбуковице, Подгорине и Рађевине, тако што су уништавали општинске архиве, спречавали становништво да се овршено жито запише у непријатељске спискове и преда непријатељу, као и одржаваће зборову у већем броју села и успели да добар део Азбуковчана придобију за устанак против непријатеља. Прва слободна територија у Азбуковици је била простор око Пецке, одакле се активност НОП-а на омасовљењу партизанског покрета ширила и у следећа азбуковачка села: Гуњаци, Скадар, Драгодол, Коњиц, Горња и Доња Оровица, Горња и Доња Љубовија, Постење, Соколац, Рујевац, Селанац и друга. У овој активности, поред Стевана Милатовића и Драгутина Андрића, кључну улогу је имао Петар Враголић, који је имао нарочити и највећи утицај међу сарадницима НОП- а. Тамо где партизани нису имали директан утицај била су подручја среза уз Дрину, и то у Црнци, Узовници, Љубовији, Дрлачама, Доњој Буковици и неким другим селима.

На дан 23. августа, у Пецку стиже партизанска десетина, под командом Стевана Милатовића, који су дошли и спровели свој задатак – да припреме и нађу смештај за Азбуковачко – рађевску чету и један вод Колубарске партизанске чете, у склопу припрема напада на Крупањ. Исте вечери, у кафани извесног Михајла Илића у Пецкој, одржан је збор на ком је било близу 70 људи из Пецке и околине,

⁵⁵ Исто.

углавном активиста и сарадника НОП-а. На том скупу је о циљевима и развоју НОБ –а и потреби да народ треба да узме власт у своје руке и да управља земљом онако како сам одлучи, говорио инструктор ПК КПЈ за Србију, Милош Минић. Сутрадан 24. августа у Пецкој одржан је велики народни збор на ком је било присутно преко 150 људи из Пецке и околних села, а на ком су говорили: Чедомир Милосављевић, Драгутин Андрић и Стјепан Стево Филиповић Колубарац, командир вода Колубарске чете. Они су окупљеном народу објашњавали улогу партизанске позадине и партизанске слободне територије у остваривању главних циљева устанка. Након тога у партизане је отишло око десетак људи из саме Пецке.

За разлику од Пецке и њене непосредне околине, која је била здушно за НОП и Азбуковачко – рађевску чету, простор Љубовије и њене непосредне околине, није био под толиким јаким утицајем НОП –а. Као основни разлог оваквој ситуацији је и чињеница да на подручју онога што чини данашњу љубовијску општину је и тај што је утицај КПЈ на овом простору није био толико јак још ни у доба Краљевине Југославије, као ни пред сам рат, али ни у доба припрема за устанак. Из овог краја у прву партизанску чету на подручју Азбуковице, прикључило се релативно мало бораца са овог краја. Разлог овоме није било мање расположење за устанак, нити спремност за борбу, већ је био условљен чињеницом да на овом подручју, и поред доста симпатизера Партије, они нису били организовани у складу са директивама и инструкцијама КПЈ. На подручју среза који обухвата простор данашње љубовијске општине, био је само један организовани комуниста, Никола Божовић, који је својим одласком у партизане, оставио празан простор у могућем деловању КПЈ овде. Ово, као и чињеница да ниједна друга партизанска јединица није долазила у Љубовију до септембра 1941. године је био разлог томе, да се у самој вароши и неким местима, сада селима, не осети устанничко расположење НОП-а. Оно што је тада личило на неки отпор јавило се већ током јула, али готово искључиво у циљу евентуалне самоодбране од упада усташа из Босне и Херцеговине, јер као што је већ речено, о томе је било доста гласина и страховања прво од пада државе, а посебно од момента када су усташе нападе српски народ у Босни и када су прве избеглице прешле Дрину у Љубовију и друге крајеве Азбуковице. Због тога долази до јачања другог антифашистичког покрета у овом делу среза азбуковачког – четничког (равногорског) покрета.⁵⁶

3. 5. Четнички покрет у Азбуковици

Као што је већ речено на почетку поглавља о устанку у Србији, након слома Југославије и пораза Југословенске војске у Априлском рату, долази до формирања две четничке организације, прва на челу са Костом Миловановићем – Пећанцем, а убрзо након тога и друга, на чијем се челу налазио пуковник Драгољуб Михаиловић, која се због свог седишта, висоравни Равна Гора, на планини Суворор, још назива Равногорски покрет. На основу прве поделе команди по срезовима, која је извршена у другој половини и крајем јуна, за подручје Поцерине

⁵⁶ Исто; н.д. 50 – 52.

и Мачве, под коју је тада посматрана и Азбуковица, вероватно јер је била део Подринског округа, постављени су Драгослав Рачић, Веселин Мисита и Војислав Пантелић.⁵⁷

Све до половине августа 1941. године, на подручју Азбуковице не постоји никаква оружана формација која је баштинила четнички начин ратовања. Тек у то време у Љубовији и околним селима, на стварању четничког покрета је почео да ради извесни Миладин Глигорић, лимарски радник из Љубовије. На самом почетку свога рада, није имао подршку од самих Љубовијана, али убрзо добија подршку од сељана из Поднемића и других околних села и од тада убрзо почиње да се појављује са својим присталицама у околини Љубовије. Он је био обучен у предратну четничку униформу са шубаром, на којој је била мртвачка глава, а његове присталице су носиле пушке, један пушкомитраљез, а на грудима су носили укрштене реденике. У Љубовији је пак силазио у цивилном оделу и покушавао да придобије познатије људе у варошици како би се они укључили у стварање четничког покрета у Љубовији и целом азбуковачком срезу.

Оно што је специфично за стварање четничког покрета у Љубовији и том делу Азбуковице је то што су они били под различитим утицајима различитих четничких група на подручју Србије. Сам Глигорић је у својим настојањима иступао као представник Пећанчевих четника и наступа у складу са традицијама четника из времена Српске четничке акције 1903 – 1912 и њиховог деловања у Првом светском рату. О томе сведочи и податак да се он, по угледу на Пећанчеве четничке комаданте проглашава за *војводу Дринског*, а као и сви четници, укључујући ту и Равногорски покрет пуковника Михаиловића, он се позива на *Краља и Отаџбину*, Бога и Српство. Оно што га још повезује са равногорцима је дефанзивна стратегија какву спроводи Михаиловић, наводећи да је неопходно да се народ спрема на устанак, али да су комунисти пожурили и да ће пропасти, а да је неопходно да се чега одсудан тренутак, па тек онда кренути у акцију против непријатеља. Трећи утицај у четнички покрет у љубовијском делу Азбуковице је онај који долази преко свештеника Боривоја Ненадовића, који је највероватније био у директној вези са Војно – четничким одредима свештеника Владе Зечевића и поручника Ратка Мартиновића, који су сходно томе били за оштру борбу против окупатора, без тактизирања и вођени родољубивим осећањима, али је и он касније постао заговорник равногорског виђења на устаничке прилике. У овим кретањима, азбуковачки четнички команданти, посебно сам Глигорић, су се колебали на коју ће страну и на крају подржавали ону која је тренутно била најјача на терену. То је на Сам народ у Љубовији и околини, који у датом тренутку није био у партизанском покрету је у складу са ратничким традицијама, био од самог почетка за борбу, да се узме оружје у руке и пође у борбу против непријатеља.⁵⁸

Иако су у почетку са подозрењем и неповерењем гледали на њега, јер су га знали као непоузданог човека, њему су полако прилазили и кључни људи из саме Љубовије, и то: судија Јован Васић, командир жандармеријске станице у Љубовији Петар Жижих, свештеник из Грачанице Боривоје Ненадовић, Митар Севић Каретић из Црнче и други и то тако што му у почетку му пружају подршку у организацији четничког покрета. Када је Глигорић добио подршку из Доње Буковице, Леовића,

⁵⁷ Видети напомену бр. 38.

⁵⁸ Ј. Јовановић, н. д, 53 – 54.

Оровице, Љубовиђе, Кошаља и других села, долази до стварања Азбуковачког четничког покрета, у чије редове улазе и јединице окупљене око поменутих свештеника Ненадовића, Севића Каретића и других. На овакво релативно брзо стварање четничког покрета у Азбуковици, доста утиче и чињеница што у Љубовији и местима дуж Дрине партизани тада нису били присутни и тада су на овом подручју били без икаквог чврстог упоришта. На ову ситуацију доста је утицало и то што је Љубовија тада била место на самој граници са тзв. НДХ, као и вести да је српски народ угрожен од усташког ножа и да усташе врше злочине над Србима са те стране Дрине. Због свега тога и страха да ће усташе прећи Дрину и да и Срби са ове стране Дрине могу да доживе слично, Азбуковчани, посебно у местима уз Дрину устају на оружје и сами се организују за евентуалну одбрану. Дуж Дрине постављају се страже, које су свакодневно имале пушчане чарке са усташким стражарима на другој страни реке.

На иницијативу четничког руководства из Љубовије, које са развојем ситуације на терену у каснијем периоду, коначно постају део снага под пуковником Михаиловићем, у Пецкој долази до стварања четничког покрета под вођством, Петра Илића, управника поште у Пецкој, кафеције Вељка Поповића, резервни капетан ЈВ и учитеља у Драгодолу Милана Пинтарића. Они су успели да формирају чету која је бројала од око 60 до 70 људи, на чијем челу био Милан Пинтарић. Ова четничка јединица је у прво време била део Војно – четничког одреда Зечевић – Мартиновић. Четници су на терену где није било партизана, вршили мобилизацију људи, тако што су их само уписивали у спискове сеоских чета, а *мобилисане*, барем већину остављали код куће, говорећи им да буду спремни кад им буду затребали. Сеоске чете су до тада биле или у функцији сеоских стража или стража на Дрини. За партизане појава четничког покрета у Азбуковици је био добар знак, те су сматрали да је добро што се родољубиве снаге окупљају ради борбе против непријатеља, те да није било важно да ли ће се људи тог краја определити за НОП или ЈВуО, јер је и једнима и другима био циљ да се непријатељ победи истера из земље. То је било и време када су Влада Зечевић и Ратко Мартиновић, који су самостално кренули у борбу, без сагласности Михаиловића, склопили споразум са Ваљевским НОП одредом о заједничкој борби против окупатора. Од тада се овај војно – четнички одред залаже да и оне четничке команданте у Азбуковици који су били скептични по питању уласка у борбу против Немаца придобију, у чему и у извесној мери су на крају и успели.⁵⁹

4. Почетак партизанско – четничке сарадње

Под партизанско – четничком сарадњом подразумевамо период од краја августа до првих дана новембра 1941. године када су два идеолошки супростављена покрета: партизански под Јосипом Брозом Титом, организован у оквиру Народноослободилачких партизанских одреда Југославије и равногорски, под пуковником Драгољубом Михаиловићем, организован у оквиру Четничких

⁵⁹ Исто; Група аутора, н. д, 300 – 301.

Одред Југословенске Војске, стали под заставу слободе и вођени антифашистичким опредељењем, антигерманским расположењем и слободарским традицијама српског народа, кренули да заједничким снагама пруже отпор Силама Осовине, одбијајући капитулацију као свршен чин, настављајући тако идеју 27. марта, када су се и комунистичке и грађанске снаге дефинитивно определиле за фронт светске демократије и антифашизма. На овај начин, окупљањем партизана и четника, остварено је фактичко јединство свих родољубивих снага у српском народу спремних да се одупру немачком окупатору и квислиншким снагама, и то у складу са тежњама целокупне Антихитлеровске коалиције, на челу са УК, САД и СССР- ом, а концепција *народног фронта* добија пуно значење у југословенским условима. Тада је српски народ без обзира на идеологију устао на оружје и вођен слободом као основним идеалом.⁶⁰

Током лета 1941. године, долазило је до различитих покушаја да се успостави контакт како би се договорили услови о заједничкој борби два антифашистички и антиосовински оријентисана покрета. Први састанак између главних и најважнијих представника НОПОЈ и ЧОЈВ, Тита и пуковника Драгољуба Михаиловића десио се 19. септембра 1941. године у селу Струганик, у родној кући српског и југословенског војводе Живојина Мишића, док се други састанак десио 26.10.1941. године у селу Брајићима, којима је уређени односи током међусобне сарадње, заједничке поделе плена, бриге за становништво, рад органа власти и деловање војски оба покрета и читав низ клаузула које су допринеле јачању заједничке сарадње у борби против непријатеља.⁶¹ Током периода заједничких акција два супростављена покрета током јесени 1941. године: партизанског и четничког, дошло је запоседања градова, из којих су се под налетом устаника, повлачиле немачке посадне јединице, а на подручју од Увца од Београда, на подручју Западне Србије, створена је највећа слободна територија у Европи – *Ужичка република*. На подручју Ужичке републике, власт је била двојака: партизански центар се налазио у Ужицу, које је од времена успостављања квислиншке управе било седиште Дринске Бановине у мањем обиму, а четнички на Равној Гори, односно у Пожеги као тежња да се искаже међусобно поштовање различитим карактерима обе војске и *фактички толерисане поделе утицаја*, како је то у своме делу формулисао професор Петрановић. О томе колико се тај паритетни принцип поштовао сведочи о томе да су власт делили у Чачку и Горњем Милановцу, да су у сваком месту *Ужичке републике* имали обе команде места и два, засебна мобилизациона списка. Имали су и два одвојена штаба – Врховни штаб НОПОЈ и Врховна команда пуковника Драгољуба Михаиловића. Партизанско – четничко војно садејство је долазило до изражаја у заузимању Горњег Милановца, нападима на Шабац под командом капетана Драгослава Рачића,

⁶⁰ До овог периода, обе антифашистичке струје, грађанска и комунистичка су иступале у контексту политичких и војних акција које су водиле велике силе и то: Уједињеног Краљевства Велике Британије и Северне Ирске и СССР. Британски утицај се осећао још од 27. марта, а посебно од Априлског рата када су се југословенски краљ и влада повукли у британску престоницу, Лондон, као и преко база које је УК имало у Средоземљу. Совјети су свој утицај остваривали преко Коминтерне, чија је КПЈ била члан. В. Petranović, n. d, 164, 190.

⁶¹ Дојчило Митровић: *Западна Србија 1941*, 190; н.д. 91.

приликом блокаде Ваљева (мада су четници напуштали положаје), у борби код Краљева и др.⁶²

На околности које су водиле ка партизанско – четничкој сарадњи, ако се то посматра са четничке стране, доста је утицала чињеница да су партизани успешно одолевали непријатељу, тако што су вршили диверзије и саботаже, тако што су палили штампу, уништавали административни апарат квислиншке власти и комуникационе и транспортне мреже, којима се окупатор служио у Србији, наносећи им губитке и у људству. То је посебно било битно официрима, које је народ због слома војске у Априлском рату, почео да зове *свиленим*, који није хтео да дозволи да борбом руководе голобради младићи, лаици, радници, студенти, сељаци и да им на тај начин њихов углед буде до краја доведен у питање. Стога, они постепено припремају терен за деловање против окупатора, а већ у то време они полако силазе са планина и да и они као и партизани запоседају поједине вароши.⁶³ Од јула 1941. године, током формирања Колубарске партизанске чете Ваљевског НОП одреда, долази до првих контаката између партизана и четника. На ове преговоре су испред НОП-а су ишли Драгојло Дудић, политички комесар Колубарске чете, Миодраг Јовановић секретар организације КПЈ у тој чети, Војислав Рафаиловић, Ратко Митровић испред Чачанског НОПО-а а преговорима са партизанске стране је руководио Милош Минић. Са равногорске стране у овим преговорима су били поручник ЈВ Нешко Недић, потпуковник ЈВ Драгослав Павловић, као и сам пуковник Драгољуб – Дража Михаиловић. И поред почетног става да је потребно да се добије одобрење од краља и Владе, који су тада били у Лондону, као и стратегије ишчекивања одлучног, одсудног момента, договорено је споразум о ненападању између НОП-а и ЧОЈВ- а. Као један од битних фактора у још увек до тада незваничне сарадње два антифашистичка покрета, био је резервни поручник Милош Поповић – Ђурин, генералштабни официр ЈВ, који је тада као обавештајац слао информације НОП-у преко своје партијске везе. Дана 25. августа 1941. године, долази до настанка првог споразума између два пројугословенска, српска антифашистичка покрета о заједничким борбама, који су закључили командант Подрињског НОП одреда, Небојша Јерковић и комадант Церског четничког одреда капетан I класе ЈВ Драгослав Рачић. Они су том приликом послали заједничко саопштење Дражи Михаиловићу, у ком су му објаснили потребу и тежњу народа Подриња да се бори против народних непријатеља и домаћих издајника и осуду калкулантске политике руководства Равногорског покрета Непријатељски став према окупатору су заузели и Веселин Мисита као и Војно – четнички одреди попа Владе Зечевића и поручника Ратка Мартиновића, који су већ деловали против окупатора у ваљевском крају. До ове сарадње и

⁶² Исто, 230 - 232.

⁶³ О томе колико је то било опасно за Немце, видело се у ставу да се чак код њих страховало од *опасности од општег комунистичког устанка*. О томе да су се немачке посадне јединице повукла из Западне Србије, да партизанске борбе у Србији све више попримају карактер народног устанка, а да је сличан статус партизанских борби био и у крајевима где су тада живели Срби : Босна и Херцеговина, Лика, Кордун и Црној Гори, где је још увек било присутно јединство униониста (српских и пројугословенски оријентисаних грађанских снага) и комуниста, стоји у Титовој (*Валтеровој*) депеши Извршном комитету Коминтерне (*Дједи*) од 23. августа 1941. године. Све ово је било довољно да дође до измене стратегије антантизма, како партизани не би покупили сву славу бораца против окупатора и квислинга. Исто, 183-186, 230.

склапања споразума долази након што су четници видели да партизанске јединице остварују успехе на подручју Подриња.⁶⁴

У то време, 29. августа 1941. године, након што је немачки окупатор био незадовољан деловањем квислиншке *Комесарске владе* Милана Аћимовића, дошло је до формирања тзв. *Владе народног спаса*, на челу са армијским генералом ЈВ, Миланом Недићем. Ова влада је само формално носила ово звање, јер њена овлашћења нису била ништа битнија у односу на владу коју је предводио Милан Аћимовић. Стварањем Недићеве владе, Немци су хтели да деградирају и подривају Југословенску краљевску владу у избеглиштву, а аутономност у свом деловању коју је Недић имао долази од става да је то била или жеља самог Недића или морално оправдање ситуације у којој се таква Србија, као носилац југословенске идеје, према немачком виђењу, могла представити. Оно што је Немачкој било битно је да се угуши сваки устанички отпор, а не жеље самог Недића. Овим потезом довели су до стварања основа за партизанско – четничку сарадњу, као и супростављање два национална програма – југословенског, који је представљао Михаиловић и српског, који је представљао германофил Недић.⁶⁵

Већи, значајнији војни догађај у овом периоду је био херојски напад на немачку окупациону војску учинио је официр ЈВ, Веселин Мисита, који је 31. августа 1941. године, на челу независног војно- четничког одреда напао немачки гарнизон у Лозници и том приликом ослободио град, заробио 93 немачка војника и погинуо. Мада се може рећи да је Мисита био на челу независног војно – четничког покрета, он је био ту као представник Равногорског покрета, а сам напад се изводи како би се преухитрио партизански напад на Лозницу.⁶⁶ У овом тренутку, Михаиловић наступа као представник Краљевине Југославије у земљи и командант њених оружаних снага, не признајући априлски слом ЈВ, сматрајући себе и своју војску настављачем традиција Југословенске војске. На основу тога, он се повезао касније, током септембра 1941. године са краљем и Владом у Лондону и од њих добио фактичку подршку. Од тада он позива становништво да поступа у складу са ратном тактиком и војним законима КЈ у случају ратног стања. На основу тих закона он позива војне обвезнике да ступе у његову војску, а такође и стварао организациони апарат своје војске и био тај који је именовао и смењивао вође четничких одреда. Посматрајући ситуацију из легалистичког и антикомунистичког угла, није био задовољан чињеницом да се партизански одреди нису позивали на Краља и Отаџбину, већ су се организовали на *политичкој основи*, са сопственом организацијом која је била различита од оне коју је он успоставио. Стога се то може видети у условима споразума команданта четничких одреда за Чачак од 6. новембра, где је тражио да се партизански одреди преформирају у постојеће четничке одреде, да стану под команду пуковника Михаиловића, да скину ознаке које нису обележја Југословенске војске и да у војничке редове уђу у чиновима које су имали пре рата у оквиру ЈВ.

Спољна обележја четника су се састојала од старог четничког амблема – лобање са укрштеним костима, кокарде војске КЈ или иницијала краља Петра II, а девиза – за Краља и Отаџбину. У почетку су четници Драже Михаиловића,

⁶⁴ Исто, 236; Дојчило Митровић: *Западна Србија 1941*, Београд, 1975, 147 – 156.

⁶⁵ В. Petranović, 219 – 220.

⁶⁶ Исто, 182.

разликовали неколико војних формација са ознаком четника: 1) припаднике НОПОЈ – а са називом *црвени четници*, 2) своје трупе и 3) јединице Косте Пећанца, које називају *црним четницима*. Мајор Бошко Годоровић је поред ових трупа разликовао још две групе четника: 1) четничке одреде *редовне Југословенске војске Краљевине Југославије* или *војне четнике* и 2) српске добровољачке четничке јединице (*четнике*), где *војни четници* нису смели да сарађују са непријатељем, док су ови четници могли да примењују тактику коју је било могуће применити да би се спасао народ од уништења. Ово разликовање у почетку говори о томе да су постојале различите формације, посебним циљевима које су те формације обављале и требале да обављају, другачијих команди и разазнавању ситуација у којој се разазнавале њихове посебне улоге са становишта ситуације у којима се налазио српски народ. Михаиловићеве трупе су се разилазиле са становиштем које су засупали четници Косте Пећанца, а сукобљавале се са снагама српског фашизма, које су биле оличене у квислиншком Љотићевом Српском добровољачком корпусу и повремене окршаје су водили против квислиншке Српске државне страже.⁶⁷

4.1. Почетак партизанско – четничке сарадње у азбуковачком крају

Опредељење ГШ НОПОЈ –а да се на подручју Западне Србије створи слободна територија, одакле ће се руководити целокупном борбом у Југославији, морао је да се припреми терен за деловање устаника. Због тога су на себе да спроведу ову акцију у дело преузели Подрински, Посавски, Ужички и Ваљевски одред. Азбуковачко – рађевска чета је крајем августа напала мање немачке колоне у Рађевини и Подгорини, а 23. 8. 1941. године су се вратили у Пецку. Главни задатак Ваљевског НОП одреда је био да се организује напад на Немце у Крупњу и Столицама, којих је било око 300, укључујући и посаду у Столицама са 30 – 40 војника, како би се ослободила ова места. Након склапања савеза Војно – четничког одреда Мартиновић – Зечевић са Ваљевским НОП- одредом, заједничка операција ова два покрета је била напад на Крупањ. У овај напад на Крупањ, позвани су и азбуковачки четници под командом четничког војводе Миладина Глигорића и свештеника Боривоја Ненадовића, стационараним у Љубовији, што они и прихватају, о чему сведочи и писмено обавештење да ће припадници Азбуковачког четничког покрета кренути у борбу за ослобођење Крупања. У том тренутку долази до агитације за приступање у партизане и четнике. У Азбуковици су постојала 3 средишта окупљања војних обвезника који су били за приступање у обе војске и то у: Пецкој, Грачаници (за насеља Грачаница, Црнча, Узовница, Велика Река и др.) и у јужном делу среза за Цапарић, Поднемић, Доња Оровица, Доња Буковица, Доња и Горња Љубовића и околна села). У Пецкој су људи углавном приступали партизанима, док је и четничка агитација била присутна, али у доста мањој мери. Друго место, у Грачаници је било најнеутралније, јер је ту било најспонтаније окупљање народа како би се пружио отпор непријатељу, а на

⁶⁷ Исто 232 – 236.

трећем месту је *војвода Дрински* само окупио војне обвезнике, које је пописао мобилизационе спискове и послао народ кућама. У селима око Пецке, за одлазак у борбу одређен је 1. септембар. 1941. године. Партизани и четници су на различитим местима окупили своје нове припаднике; партизани су одлучили да то буде место Рупавци подно Рожња, а четници су се окупили на брдо Баурић у Горњој Оровици. Око 200 припадника партизанског покрета је заједно са Петром Враголићем отишло према Мачковом Камену, а четнике су након пописивања у мобилизационе спискове, послали својим кућама да чекају позив за борбу.

У складу са припремама на Мачковом Камену и планом Штаба Ваљевског НОП одреда, у ноћи између 31. 8. и 1. 9. 1941. године, почела је прва антиокупаторска акција устаника. Извршен је напад на Столице, а затим и на Крупањ. Јединице Азбуковачко – рађевске чете Ваљевског НОП одреда, њих 70 кренули су у напад на забарикадиране Немце у Столицама и успели су да их потуку, наневши им губитке у људству и заплениле им значајне количине оружја, санитетског материјала и остало. Партизанске јединице су тада побиле 9 Немаца, укључујући и официра, који је био командант посаде у Столицама, 10 Немаца је заробљено. Од оружја је заробљено 15 пушака, 1 пушкомитраљез и доста муниције, а такође и доста санитетског материјала, већи број шињела, око 40 војних руксака и 1 аутомобил. Након ослобођења Столица, 200 Азбуковаца и Рађеваца и 50 Колубараца из редова партизана и 180 људи из одреда Зечевића и Мартиновића и седамдесет до осамдесет припадника Азбуковачког четничког покрета, и то четници Миладина Глигорића, Милића Каретића, Милана Пинтарића и свештеника Боривоја Ненадовића, су по плану кренули истог 1. септембра да око 23 часа започну напад на Крупањ.⁶⁸ О овом нападу партизанско – четничких снага, податке нам оставља и Драгојло Дудић. Битка је трајала 3 дана, до 4. септембра. Напад устаника на Крупањ је дошао као наставак плана који је донет неколико дана раније. Када су се устаници приближили граду и жестоко запуцали, непријатељске снаге су из болнице почели да се бране снажном палбом из пушака, митраљеза и минобацача, која је спречила и онемогућила даље приближавање устаника граду. У току прве ноћи, и поред јаког и одлучног напада и деловања бомбашког одељења, устаници су спровели тактичко повлачење са брисаног простора, али су и даље држали опсаду најјаче и најбоље могуће. Пошто нису успевали да самостално потуку устаничке јединице, уз палбу из болнице, Немци су добили подршку од сопствене авијације, која је гађала устаничке положаје. Другог дана, устаници добијају појачање, јер су на положаје пристигле нове трупе НОПОЈ- а на челу са Петром Враголићем и четници свештеника Боривоја Ненадовића, док су се након првих налета непријатељске авијације, четничке трупе под Миладином Глигорићем су се повукле са положаја и вратили се у правцу Љубовије. Драгојло Дудић у свом *Дневнику*, нам говори о нападу које су устаници покренули увече 2. септембра, наглашавајући велику увереност у победу устаника и колебљивост и страх код непријатеља.

У свом *Дневнику*, Дудић упоређује болницу са Алказаром, фашистичким утврђењем у Шпанији, које је било предмет напада интернационалних бригада, али је говорио и о тешкоћама које су пратиле устанике у заузимању болнице. Борба за Крупањ је, као што је речено, трајала 3 дана, до 4. септембра 1941. године. Победа

⁶⁸ н.д. 54 – 57; н.д. 302 – 303.

устаника је после 3 ноћи узастопних напада била потпуна. Непријатељске снаге су тада доживеле пораз, који се бројао десетинама мртвих и рањених, а њихов покушај да се пробију из Крупња ка Ваљеву и уз помоћ авијације није успео, јер није ни половина немачких војника успела да се пробије из устаничког обруча, па је у заробљеништво пало око 100 војника Вермахта, а њих двадесетак од тог броја је било рањено. Када се посматрају губици партизана и четника, након ове велике победе, партизани су изгубили 6 војника, а 10 војника је било рањено, док су четници изгубили тројицу, док им је такође 10 војника било рањено. У овој борби, у којој је непријатељ морао да покаже белу заставу пред српским народом, који је још једном херојски показао мрском непријатељу да није добродошао и да ће сваки Немац фашиста бити тако третиран до коначне победе антифашизма и протеривања окупатора из земље, устаници су заробили 22 пушкомитраљеза, 8 аутомата, преко 100 пушака, преко 200000 пушчаних метака, 200 нових немачких војних униформи, 18 моторних возила, 6 лаких и 1 тежак минобацач и 20 запрежних возила и хирушку станицу на камиону са апотеком и лекарским инструментима, док су магацини у граду били пуни хране, пића и цигарета. Током и након битке, лекари при устаничким четима су пружили хитну медицинску помоћ својим људима, а након битке у партизанској болници која је успостављена након битке у згради основне школе у Крупњу, а коју је водио др. Пантић, ту су били смештени рањеници свих супростављених војски без икакве разлике. Након ових дешавања у Крупњу, Немци и жандармеријска посада у Љубовији, иако их нису напали ни четници ни партизани, нашли су се окружени устаничким трупима. Положај квислиншких и окупаторских трупа је био тако отежан, јер су им везу са усташама и немачким трупима у Зворнику онемогућавали партизани и четници код Малог Зворника, сам Крупањ је био у устаничким рукама, а везу непријатеља и квислинга са 718. посадном дивизијом Вермахта, која је била у Босни, онемогућавали су романијски партизани и снаге ЧОЈВ-а под командом жандармеријског дворског мајора Јездимира Дангића. Како су били онемогућени да се повежу са својим трупима, Немци, а за њима и жандарми су се у преподневним часовима 6. септембра 1941. године повукли из Љубовије и то правцем према Бајиној Башти и Ужицу. Тако је Азбуковица, уз Подгорину, Рађевину и сва остала места у Подрињу и Колубари, осим самих центара ових региона, Шапца и Ваљева, постала део слободне територије. Устанак се ширио и у другим крајевима Србије где су такође створене мање или веће слободне територије.⁶⁹

4.2. Успостављање и функционисање четничких и партизанских органа власти у Азбуковици почетком јесени 1941. године

Након битке за Крупањ, пошто у близини Љубовије није било партизанских јединица након немачког и квислиншког напуштања варошице, у Љубовију 6. септембра 1941. године, улазе јединице Азбуковачког четничког одреда, односно оног његовог дела којим је командовао Миладин Глигорић, који је као што је већ

⁶⁹ Н.д. 58.

речено, се са својим јединицама повукао из борбе. По уласку у варошицу, тако да ни на који начин није угрожавао нити нападао немачке и квислиншке снаге, почео је да пуца увис и да слави свој улазак у Љубовију, представљајући себе и своје као ослободиоце, наредивши кафеџијама да његовим војницима дају пиће бесплатно. Непосредно пре тога, њему се придружио и командир жандармеријске станице Петар Жижић, који није хтео да се придружи квислиншким снагама у повлачењу, већ је са доласком Глигорићевих трупа у Љубовију, постао део Азбуковачког четничког покрета. Његовим примером водили су се и чиновници среских органа власти који су се затекли у варошици. Сутрадан, Миладин Глигорић је испред Среског начелства постројио своје четнике, један од њих му је предао рапорт, назвавши га војводом, како су га касније његови потчињени називали. Десетог септембра успостављена је четничка команда места на челу са Петром Жижићем. При Команди места било је распоређено око 20 четника, већином сељака, који су преко дана били у варошици и команди, а увече су ишли кућама. Четници у Љубовији нису имали неког значајнијег резултата у тежњама да регрутују становништво у своје редове. У четнике су ступила само 4 човека и то: двојица избеглица из Босне, Грујица Глигорић, Миладинов отац и Бошко Јоловић, заступник фирме *Бата*.

После формирања команде места, четници су ишли у села и сачињавали спискове војне обвезника, уписујући у њих све, позивајући се на заклетву дату Краљу и Отаџбини, након чега су их отпуштали кућама до *даљњег наређења*, како су говорили. Тако су формиране чета у Доњој Буковици, командира Милинка Васића и чета у Дрлачама, командира Теодосија Тадића, као и чете у Оровици и Љубовији. У селима Грачаници, Узовници, Црнци и Великој Реци, четнички покрет су и даље предводили и омасовљавали свештеник Боривој Ненадовић и Милић Севић – Каретић; ти људи које су они предводили су у великој већини били део устаничких снага које су ослободили Крупањ, па су после тога послани кућама. Ове јединице је тада предводио Ненад Ненадовић, који када их је поново окупио, повео их у село Будишић код Малог Зворника, да би као део устаничких снага пружили отпор усташа који су из правца Зворника кретали на подручје Србије. Сво становништво из Љубовије, села око Љубовије, који су били део четника у борбама за Крупањ, без обзира да ли су добровољно или по мобилизацијским списковима пришли четницима, били су антиокупаторски настројени и спремни за борбу против окупатора и са тежњом да се окупатор истера из земље. С друге стране, када се говори о међусобном односу између припадника два покрета отпора, љубовијски четници и сам народ Љубовије су у великој већини су изражавали велико поштовање према напорима НОПОЈ –а и њиховој одлучној борби против окупатора, о чему између осталог сведочи и један од организатора устанка у источној Босни, Раде Јакшић. У селима око Пецке, Драгодолу, Скадру и Царини, формирана је четничка чета под командом Милана Пинтарића, који је са својом јединицом, која је постала део одреда Зечевића и Мартиновића, отишао на положаје према Ваљеву, према распореду заједничког штаба Ваљевског НОП и Војно – четничког одреда.

Услед јачег прилива све већег броја бораца у Азбуковачко – рађевску чету, како током битке за Крупањ, тако и после битке, одлуком штаба Ваљевског НОП одреда 6. септембра од људства ове чете формиран је Рађевски партизански

батаљон, који је формацијски био подељен на 7 чета од по стотинак људи. Командант батаљона је постао дотадашњи командир чете Милош Дудић, политички комесар батаљона постао је Жикица Јовановић – Шпанац, а његов заменик је постао Чедомир Милосављевић. Сем Милосављевића и други првоборци из Азбуковице су постављени на одговорне функције: Стеван Милатовић је постао командант Команде места у Столицама, Драгутин Андрић је постао комесар за исхрану при штабу Рађевског батаљона, Никола Божовић је постао командир 2. рађевске партизанске чете, а Петар Враголић 6. рађевске партизанске чете. Живан Николић, учитељ из Драгодола постао је заменик команданта 6. Рађевског батаљона, а командири водова су постали Татомир Солдатовић и Коста Андрић. По ослобођењу Крупња, у састав Ваљевског партизанског батаљона улази Војно – четнички одред свештеника Владе Зечевића и Ратка Мартиновића. Након формирања Рађевског партизанског батаљона Ваљевског НОП одреда, његове чете су распоређене на различите борбене задатке. Чета Петра Враголића, коју су у већини чинили Азбуковчани, и то из околине Пецке, али из села око Љубовије (Селанца, Рујевца, Горње Оровице, Леовића, Љубовије, Лоњина и др.) је после формирања са другим јединицама Ваљевског НОП одреда упућена на положаје према Ваљеву, које је ускоро било опседнуто, док је 2. рађевска упућена у Мали Зворник да обезбеђује положаје на Дрини.⁷⁰

Првих дана након немачког и квислиншког повлачења из Љубовије, партизанске јединице нису биле присутне у варошици и делу Азбуковице дуж Дрине. Дана 9. септембра у Пецкој ушле су трупе НОПОЈ –а на челу са Стевом Милатовићем, коју су чинили управо њени житељи са задатком да припреме смештај и исхрану за јединице које су преко Пецке ишле према Ваљеву. Пецка је дочек снагама НОПОЈ –а дочек организовала сутрадан, 10. септембра 1941., године. Њима, ослободиоцима су њихови суграђани приредили свечан дочек. Сличан дочек код моста према Гуњацима имали су њихови саборци које су предводили Чедомир Милосављевић, Милош Дудић, Жикица Јовановић Шпанац и Стјепан Филиповић Колубарац. Народ их је одушевљено дочекао, засипали их цвећем и клицали им, а партизани су у новим униформама, са петокраком звездом на капама су деловали као права војска. Поподне 10. септембра је одржан збор коме је поред 250 бораца, који су предвођени Жикицом Јовановићем Шпанцем, Дудићем, Милосављевићем и Филиповићем, кренули из Крупња на положаје према Ваљеву, ту било и 200 грађана из Пецке и околине. На збору су говорили азбуковачки првоборци који су војнике и присутни народ обавестили о ситуацији у свету, развоју устанка у Србији и Југославији, значају и улози становништва у НОБ-у. У Пецкој је 10. септембра формиран Народноослободилачки одбор за Пецку, Гуњаке, Царину, Коњиц и Скадар, а 11. септембра и Команда места. Стеван Милатовић је тада постављен за командира Команде места у Пецкој. Истог дана успостављен је и НОО за Драгодол.

Партизанска Команда места у Љубовији је успостављена тек 20. септембра 1941. године. Одлуку о њеном оснивању донео је штаб Ваљевског НОП одреда вођен потребом да се народу Љубовије и тог дела Азбуковице приближи НОП и његово устаничко деловање и да се народ обавести о деловању и успешној борби НОПОЈ за слободу, да се народ позове на активнију борбу, с обзиром да су четници

⁷⁰ н.д. 59-60; н. д. 304 – 305.

Миладина Глигорића од почетка примењивали тактику чекања и да се разреше нерашчишћени рачуни са њима око тога што је Глигорић повукао своје снаге из Крупња и што су четници наводно припуцали на рачанске партизане који су се 11. септембра борили против немачке патроле. Посебан разлог је био и положај Љубовије као раскрснице и пограничног места уз Дрину, па је било у плану и да се снаге Ваљевског НОП одреда повежу са снагама НОП одреда у источној Босни. Команду места у Љубовији формирали су припадници војно – политичког руководства Рађевског батаљона, Азбуковчани, Милан Тешић, Александар Јевтић и Ратко Јовић, чланови дотадашње Азбуковачко – рађевске чете.⁷¹

Како би успоставили Команду места у Љубовији, са положаја према Ваљеву у Љубовију је умарширао део 6. рађевске чете, предвођен политичким комесаром Рађевског батаљона Чедомиром Милосављевићем, командиром чете Петром Враголићем и интендатским комесаром Драгутином Андрићем. Равногорско руководство Миладин Глигорић, Петар Жижих и капетан Шипчић, који је у Љубовију дошао као изасланик Драгољуба Михаиловића у Азбуковачки четнички одред, су били изненађени доласком партизана у Љубовију, јер су четници Љубовију сматрали искључиво својом територијом, али су на крају пристали на преговоре. У преговорима између вођства азбуковачких четника и партизана, договорено је да ће устаничке снаге у Азбуковици имати своје команде места које ће постојати, а да зарад боље сарадње и заједничке борбе против непријатеља и његових слугу је неопходно основати заједничку Команду места у Љубовији. У заједничку партизанско – четничку Команду места у Љубовији, која је након договора устаничких вођа Азбуковице, ушли су Александар Јевтић и Милан Тешић као представници НОПОЈ-а, Миладин Глигорић и Петар Жижих као представници ЧОЈВ. У поподневним часовима истог дана, партизани и четници су одржали заједнички говор, коме су присуствовали припадници партизанске и четничке јединице, које су обе бројале по седамдесетак људи и 60 мештана из Љубовије и околине. На том збору говорили су командир 6. рађевске чете, Петар Враголић испред партизана и *Војвода Дрински* Миладин Глигорић испред четника. Први говорник на збору, Петар Враголић је говорио о општој ситуацији у земљи, о развоју устанка у овом делу Србије и шире, говорећи да су у устанку сви поштени родољуби, док је у свом излагању осудио деловање четника Косте Пећанца, а самог Пећанца је назвао издајником народа. После Враголића, говорио је Глигорић. Глигорићев неодређен и смушен наступ, у ком се декларисао за борбу против непријатеља, за Краља и Отаџбину је био предмет подсмеха, јер је до јуче себе сматрао Пећанчевим човеком, а до тада и као Михаиловићев четник није опалио ниједан метак на непријатеља. Сутрадан је 6. рађевска чета Петра Враголића напустила Љубовију и вратила се на положаје код Ваљева, а од партизана при Команди места у Љубовији су остала још два партизана, Срећко Пантић из Доње Љубовије и Стојадин Петровић из Врхпоља. Дешавања око успостављања партизанске команде места у Љубовији се дешавају дан након што је дошло до првог састанка између вођства два антифашистичка покрета, партизанског и четничког, у кући војводе Мишића, о чему је речено у уводу поглавља.

Када је реч о успостављању четничке команде у остатку Азбуковице, пре свега у Пецкој, која је за четнике била изузетно кључна за успостављање

⁷¹ Исто 61- 62.

рецирпроцитета, због јаког утицаја НОП –а у вароши и околини, до успостављања четничке канцеларије, долази тек у време другог састанка Тита и Михаиловића, када су официри који су били под директном командом Драгослава Рачића, до тада једног од команданата заједничког партизанско – четничког штаба у борби против Немаца, основали четничку канцеларију у Пецкој, у кафани Живка Павловића Жуће. Тих десетак официра је на челу са четничким старешином Александром Гордићем, основало своје представништво, након разговора и договора са вођама НОП –а у Пецкој, Стевом Милатовићем и Миланом Китановићем. Договор се односио на дозволу представницима Равногорског покрета да развијају свој покрет, да организују сопствени смештај и исхрану за оне њихове трупе које учествују у заједничкој борби против непријатеља на подручју Пецке и околине, снабдевање у одређеној мери из партизанских магацина и несметано кретање и деловање курирске службе четничких јединица на поменутом подручју. За свој смештај четници су користили и околне зграде, а у штали у дворишту кафане су били коњи на којима су четници дојали. Партизанска Команда места у Љубовији је деловала непуних месец и по дана, до првих дана новембра, која је за то време, иако у неповољним околностима, уз сарадњу са Командом места у Пецкој и преко ње Рађевским партизанским батаљоном, као и са четом Николе Божовића, која је тада била на положају код села Сакар, где је ратовала против усташа, успела да обави низ задатака на ширењу и омасовљењу НОП –а и његовог утицаја у Љубовији и околини. Други кључни утицај партизанске Команде места била је и да убеди љубовијске четнике, пре свега његово руководство да учествују у борбама. На ову иницијативу, Миладин Глигорић је ипак упутио једну четничку јединицу из Љубовије под вођством судије Јована Васића, која је на положају Снагово требала да садејствује у нападу на усташки гарнизон у Зворнику са Дангићевим четницима и партизанским снагама из Босне и Србије. Њима су се придружили и припадници четника Азбуковачког четничког покрета, које је окупљао свешетник Боривоје Ненадовић, под командом подофицира Југословенске војске Живка Пајевића, која је била на положајима у Будишићу код Малог Зворника. Обе ове чете, чији су припадници били из Љубовије и околине, су се после првих сукоба са непријатељем, повукле у Азбуковицу.⁷²

Од осталих органа политичког, економског и друштвеног живота у Азбуковици, за развој живота и рада на ослобођеној територији у функцији партизанске позадине, дошло је до јаке активности Команде места у Пецкој и локалних народноослободилачких одбора, који су својим деловањем током јесени, успели да активирају обућарску и кројачку радионицу, кухињу, да преместе партизанску радионицу ручних бомби из Мајиновића код Ваљева у Драгодол, а у септембру и почетком октобра, партизани су за потребе партизанских јединица на положају код Ваљева, прикупили око 2000 кг. жита и других намирница. Почетком октобра, долази до оснивања партијских, омладинских и женских организација КПЈ у Пецкој и Гуњацима, док крајем октобра долази до оснивања већине тих институција и у Љубовији. На подручју Пецке и Гуњака и Љубовије основани су 3 организације КПЈ, 2 актива СКОЈ-а, по 1 у Пецкој и Љубовији, а почетком октобра само у Пецкој долази до прве конференције жена, коју је организовала трочлана комисија коју су чиниле супруге првобораца. Када је реч о активнијем раду са

⁷² н.д 63- 65, 91- 92; н.д 305- 306.

омладином по селима, Команде места у Пецкој и Љубовији су активно радиле на овом питању, али по учињеном се видело да је рад НОП – а био успешнији у селима око Пецке, док представници љубовијске Команде места нису били тако успешни, јер су само у Доњој Буковици, успели да оснују актив омладине у селу. Кроз Азбуковицу и Љубовију, прошао је део Врховног штаба на челу са Јосипом Брозом Титом, и то 13. октобра увече, а о боравку Тита и чланова Врховног штаба, бринули су партизани из љубовијске Команде места, којима је речено да је реч о партизанским руководиоцима. Броз је у Љубовији преноћио и рано ујутро 14. октобра је наставио пут аутомобилом према Ужицу, где је у међувремену успостављено седиште партизанске слободне територије и тамо формирана прва народна влада Србије у виду Главног народноослободилачког одбора, чији члан је био и отац комаданта Рађевског партизанског батаљона, Драгојло Дудић.⁷³

4.3. Азбуковчани у борбама у Западној Србији

У септембру 1941. године, у рукама устаника налазила се већина среских места у западној Србији: Богатић, Лозница, Крупањ, Љубовија, Ваљевска Каменица, Владимирци, Бајина Башта и друга. На том подручју у непријатељским рукама налазили су се још Ваљево и Шабац, који су били под јаким присуством немачких трупа, али и присуством Љотићевих одреда Српског добровољачког корпуса и Недићеве Српске државне страже. Циљ устаничких, пре свега снага НОПОЈ –а је био да се ова два града ослободе или бар да се у њима неутралише присуство непријатељских и квислиншких снага. У том правцу, штабови Подринског и Ваљевског НОП одреда су заједно са трупама свештеника Владе Зечевића и поручника Ратка Мартиновића су упутили своје трупе да блокирају Шабац и Ваљево, те је тако 1100 бораца у периоду 15. – 18. септембар. 1941. године, извршили опсаду града и спречавали да снаге Вермахта изврше пробој у било ком правцу. Оваквим развојем догађаја био је незадовољан не само генерал Милан Недић, који је 29. августа оформио тзв. *Владу народног спаса*, јер није успевао да сузбије јако устаничко деловање, о чему сведоче и критике које је половином септембра добио од војног заповедника непријатељских снага Вермахта у Србији, генерала Данкелмана, када му се овај жалио да му треба још војске и оружја, указујући му да он не ради онако како су требало да се спроведе пацификација устанка, већ је јадиковао и понашао се као човек који је потпуно капитулирао. Сличан закључак наводи и шеф Штаба војног заповедника Србије, др. Турнер. Поменути нацистички официр наводи да је Недић човек чији је ауторитет у српском народу, срозан до те мере да српски народ уопште не признаје ауторитет генерала Недића, хвали идеолошки рад КПЈ међу српским народом у Србији, а да герилски начин ратовања снага НОПОЈ –а је такав да их је немогуће уништити у шумама, да је морал партизанских снага јак до те мере да ни вести о капитулацији СССР не би пореметили жељу за борбом против снага Вермахта, да су *жилави као ђаволи*, да је део партизана такав да *више воле бољшевизам него*

⁷³ Н.д 307 – 308.

окупацију. Турнер је овде похвалио њихову организацију, називајући је изврсном, чак је назива *класичним примером најбоље тајне организације* и да би од њих могли многи да уче, чак и Пољаци, за које поменути нациста каже да су вешти у таквој борби. Овај извештај, иако непријатељски, осликавао је слику на терену, што се може тумачити и као совјеврсни комплимент српском народу и НОП-у.

Овиме је нада окупатора у деловање генерала Недића сведена на минимум, те су били принуђени да у напорима да сруше отпор устаника, доведу сопствене дивизије, што је значило активније деловање непријатеља у Србији. С друге стране, према партизанским наводима, они су покушавали да приволе четнике да активније учествују у заједничким акцијама против снага Вермахта и квислиншких трупа, али су ти напори били према истим наводима били мали, а да су за борбу против непријатеља били и у њој активно учествовали нижи официри из Равногорског покрета, док су њихови претпостављени доследно спроводили стратегију ишчекивања. Напад на Шабац, на који су кренули Подрински НОП одред, делови Посавског НОП и Ваљевског НОП одреда и Церски четнички одред Драгослава Рачића, са циљем да се град ослободи од Немаца, спроведен је у периоду од 21. до 23. септембра 1941. године. Напори ових устаничких чета нису успели, јер су Немци добили појачање, те је ослобађање овог града морало да се одложи. У међувремену, устаничке снаге које су опседале Ваљево су имале већег успеха, па су током сталних непрекидних борби против надмоћнијег непријатеља, успевали да му онемогуће икакво деловање на пробоју устаничког обрачуна, наносећи Немцима озбиљне и велике губитке, при сваком покушају снага Вермахта да униште непријатеље. У вишечасовној борби партизана две подгорске и 6. рађевачке чете Петра Враголића против немачке 704. пешадијске дивизије код места Рибари, Азбуковчани су под налетом непријатељских тенкова и митраљеза успели да зауставе непријатеља тако да они нису успели да побију заседу, претрпели знатне губитке, а само захваљујући тенковима, Немци су једва покупили мртве и рањене и повукли рањене, те се тако повукли назад у Ваљево.⁷⁴

С обзиром да се Немци нису могли извући из блокаде у Ваљеву, тражили су и добили помоћ у авијацији. Након тога, дошло је до појачавања ових немачких трупа са снагама 125. пешадијског пука, који је претходно повучен из Грчке у Београд, а одатле је преко Обреновца стигао у Ваљево. Овако ојачане снаге су тада наставиле да упорније нападају устанички обруч, час у једном, час у другом правцу. Веома тешке борбе, партизани су имали 25. и 26. септембра када су на удару непријатеља код села Јовања, на обали реке Обнице, биле трупе 6. рађевачке чете на челу са Петром Враголићем, који је о свом тешком положају и успеху да се спасе захваљујући врзини, где је сачекао повлачење Немаца, обавестио Драгојла Дудића, који је био заменик команданта Ваљевског НОП одреда. У борбама на положајима код Ваљева, учествовали су четници Милана Пинтарића и Рајка Марковића из Рађевине. Оба командира су, према партизанским наводима, тактизирала током борбе и касније међу првима напустили положаје и почели да делују против НОПОЈ-а. Немци су тада покушали пробој да би се повезали са 342. пешадијском дивизијом код Лознице и тако подржали њено наступање у троуглу Шабац – Лозница – Ваљево, које је било са намером да поменуто подручје очисти од устаника. Услед дуготрајне опсаде Ваљева и због све већег мањка хране, Немци

⁷⁴ н. д. 67 – 68.

су почели да врше испаде из града, па су на мети непријатеља били недужни сељаци, којима су немачке снаге отимале храну и друге намирнице, а над њима вршили злочине. У току борби на положајима код Ваљева је несрећним случајем, од нехотично испаљеног метка некога од партизана, погинуо је Ратко Јовић Брица, првоборац из Пецке. На положајима код Малог Зворника, на положајима Влашке њиве, налазила се 2. рађевска чета, а уз њих ту су били четници свештеника Боривоја Ненадовића и јадарски четници, са задатком да заједничким деловањем контролишу кретање непријатеља и комуникација на левој обали Дрине, са циљем да се спречи прелазак немачке 718. пешадијске дивизије и усташа у Србију. Крајем септембра, на подручју источне Босне, дошло је до распламсавања устанка, након што су трупе Мајевичког НОП одреда и четници Јездимира Дангића, створиле слободну територију, након што су ослободили низ места уз десну обалу Дрине, укључујући Братунац и Сребреницу, а заједно су кренули на Велики Зворник. Овај напад на Велики Зворник је спровођен заједнички, уз учешће устаника са обе стране Дрине. О борбама око Великог Зворника, деловању непријатељске артиљерије на бацач који је љубовијским партизанима послао сам Јездимир Дангић, положају Дангићевих трупа, које су се примицале Великом Зворнику и договору устаника да ће онда кад Дангићеве трупе дођу до висова Великог Зворника, 2. рађевска Ваљевског НОП одреда ће прва започети напад на град, у координацији са осталим устаничким снагама с обе стране Дрине, Никола Божовић је обавестио штаб Ваљевског НОП одреда.⁷⁵ У склопу овог напада, наводи се и нов покушај устаника, под најјачим деловањем равногорских одреда под Јездимиром Дангићем почетком октобра. У том нападу, као помоћ устаницима из Босне, учествовале су две равногорске чете, једна под вођством Живка Пајевића и друга под вођством судије Јована Васића. Овај напад није успео јер се као разлог неуспеха наводе непремност четничких јединица с обе стране Дрине. Љубовијске равногорске снаге су се након првог озбиљнијег испада усташа из Великог Зворника, повукле назад у Љубовију. Овај заједнички напад је био праћен и првим озбиљнијим размимоилажењима у опхођењу и понашању према становништву Малог Зворника, о чему ће бити говорено у наредном поглављу.

Током ових акција устаника, Друга рађевска партизанска чета одржавала је сталну курирску везу са партизанском Командом места у Љубовији. Због чињенице да је партизанска Команда места у Љубовији је функционисала читаво време устанка без подршке партизанских јединица, а у четничком окружењу, Александар Јевтић и Милан Тешић су више пута тражили и од штаба Рађевског батаљона и од Николе Божовића да директно дође са људством у Љубовију и да својим присуством подржи настојања и акције партизана из Команде места. То је било потребно јер је долазило до честих неспоразума са четничким руководиоцима, који су се у одсуству партизана, према речима партизана из Команде места, најблаже речено, некоректно понашали. Околности које су довеле до акције на подручју Малог Зворника, довеле су до тога да Никола Божовић за све време опсаде није могао да дође са четом у Љубовију.⁷⁶

⁷⁵ н.д. 69 – 70.

⁷⁶ н. д. 71 - 72.

5. Стање у Азбуковици у условима партизанско – четничког размимоилажења

И поред сарадње, о чему се говори у претходном поглављу, предмет овог поглавља биће и питање различитог виђења самог карактера борбе обеју снага, које неумитно прати и питање будућег уређења земље, пошто су обе стране наступале са ставом да се земља мора ослободити, али не на исти начин. Одатле следи да су оба антифашистичка покрета у Србији – партизански и четнички била за ослобођење земље од окупатора, али са дијаметрално различитим виђењима саме Југославије, почевши од њеног државног уређења, облика владавине, те различити ставови по питању националног питања, односа према националним мањинама и социјално – економским и другим питањима. Док с једне стране, припадници равногорског покрета, баштинници монархизма српског национализма и војне стратегије ишчекивања (већ поменутог антантизма), као и покрети отпора у Западној Европи, лојални Југословенској влади у избеглиштву, као легитимисти, су били за обнову предратног уређења, у условима у којима ће се, како то формулишу представници Српског културног клуба, бити *исправљена неправда начињена у моменту југословенског уједињења 1918. године*, те ће српски народ тада бити у оквиру јединствене територијалне јединице у оквирима обновљене Краљевине Југославије. Све ово морало је бити праћено и осветом над онима који су вршили репресалије над српским народом на подручју НДХ, пре свега муслиманским и хрватским становништвом, које је у име те квазидржаве чинило те злочине. Поједини четнички идеолози, као што је био Стеван Мољевић је био за узимање делова територија од суседних држава, пре свега северне Албаније и подручја Видина и Ћустендила од Бугарске. За разлику од равногораца, који ће се овде називати и четници Драже Михаиловића, припадници НОПОЈ –а, и поред своје антифашистичке и патриотске црте, што су они без сваке сумње и били, наступају у складу са својим циљевима, који још потичу од Другог, Вуковарског конгреса КПЈ – стварање нове Југославије, сада као *републике совјета*, по угледу на СССР. Дакле, они су били за ослобођење земље, са циљем освајања власти у условима народноослободилачке борбе и партизанског рата у југословенским условима у створеној антифашистичкој коалицији, задржавајући притом онај коминтерновске ставове о *великосрпској хегемонији*, Србима као *угњетавачком народу у Југославији* и версајском карактеру Краљевине Југославије, који је у међуратном периоду био ненаклоњен према комунистима и њиховом покрету⁷⁷.

⁷⁷ В. Petranović: *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 196 – 217.

5.1. Ослобођење Ужичке Пожеге и Ужица

До првих проблема у међусобним односима међу припадницима оба устаничка покрета долази непосредно пре ослобађања делова ужичког краја, укључујући и само Ужице. Сталним нападима снага НОПОЈ –а на комуникације и фабрике на подручју од Вишеграда до Рудника, онемогућено је функционисање немачких штабова у Пожеги, Чачку и Ужицу. Након војно – партијског састанка Ужичког НОП одреда и организације КПЈ за ужички округ у Горобилију, дошло је до омасовљавања тог одреда и његову поделу на источну и западну групу са циљем да се ослободе градови ужичког краја. Западна група Ужичког НОП одреда је 12. септембра ослободила Бајину Башту, Чајетину 21. септембра и Ужице 24. септембра, а источна група је ослободила Ивањицу 13. септембра, Ужичку Пожегу 22. септембра и Косјерић 24. септембра. То ослобађање је, сем битке у Горобилију, су припадници овог одреда извели без већих борби. На основу одредбе генерала Бемеа од 20. септембра, Немци су се 21. септембра повукли из Ужица, а 22. септембра из Пожеге, које су по ранијем споразуму, предали трупама четника пуковника Драгољуба Михаиловића и српској жандармерији. О првим неспоразумима у овом периоду на релацији ЧОЈВ – НОПОЈ, наводи се наређење извесног четничког команданта Милоша Глишића да његови војници, у складу са договорима, не нападају немачке трупе у повлачењу, али да се отвори ватра на партизане. Како би угрозили немачку војску у повлачењу и нанели им губитке, борци Пожешке, Ариљске и Драгачевске чете и вод Моравичке чете су напале Немце код Кратовске стене и Јеленодола и успели да их значајно угрозе у људству и материјалу, узевши им 300 пушака, а тек уз помоћ авијације и немогућност да нешто битније ураде, Немци су се са делом својих снага, повукли правцем Лучани — Марковица — Паковраће — Чачак. Од првих дана борби у Пожеги, партизани и четници су имали кризу у међусобним односима, јер су четници Пожегу сматрали својим градом, те у том контексту треба посматрати отпор четника према уласку снага НОПОЈ-а. У складу са ранијим договорима о сарадњи и ненападању започели су разговоре. Ти разговори су били неуспешни, јер је у њима примећена намера, да су наводно четници одуговлачили с планом да би добили тражена појачања. Како би спречили сваку акцију која би успорила ослобођење Пожеге, снаге НОПОЈ –а су на путу из Косјерића, задржали, разоружали припаднике ЧОЈВ Драже Михаиловића и забранили им улаз у град. Током 22. септембра, снаге НОПОЈ-а су опсели Пожегу и ушли у град. Четници су се углавном разбежали, а преостали људи у граду су били пасивни и нису били способни спрече улазак партизана. По уласку партизана, њихови борци су похапсили немачке сараднике и жандарме, који су узели учешћа у борби против партизана. Према постојећим наводима, четници су тражили да партизанске снаге напусте град и покушали да спрече хапшење издајника, страхујући од цивилних репресалија немачке непријатељске војске, уколико се не изађе у сусрет захтевима четника, а партизани не напусте град. На крају је и преостали, мали број четника је напустио Пожегу. Током 23. и јутра 24. септембра, снаге Црногорске чете Ужичког НОП одреда су ослободиле Косјерић, одакле су жандарми побегли, не дајући партизанима никакав отпор. Након заузимања институција у Косјерићу, ова чета се прикључила спровођењу плана о ослобођењу Ужица и кренула ка том граду, у чијем правцу су отишле Моравичка,

Ариљска, Пожешка и Драгачевска чета. И у овом тренутку, постоје наводе са партизанске снаге да припадници Равногорског покрета нису били за сарадњу и споразумни улазак у Ужице и поред спремности и тежње партизана да се избегне сукоб са четницима, а тиме и братоубилачки рат. Након тога, команда партизанске опсаде Ужица је наредила својим јединицама: Златиборској, Рачанској и Ужичкој чети да са својих положаја, крену у напад на град. Након што су то четници чули, они су побегли из града .

У циљу спречавања братоубилачког рата, командант партизанске опсаде града Слободан Секулић је послао двочлану партизанску патролу да среском начелнику однесу поруку у којој је стајао захтев команданта опсаде да се сви који су под оружјем предају и након предаје построје пред општином или да ће се у супротном кренути у напад на град, како би се на тај начин обрачунали са *плаћеним слугама окупатора, четницима, жандармима и полицајцима*, како стоји у захтеву команде опсаде Ужица. Након уласка партизанске патроле у Ужице, које је било пусто, дошло је до сусрета између патроле и среског начелника у општини. Тада је преплашено градоначелник ужичког града изјавио да ће све бити у реду, што је партизанска патрола примила к знању и ракетом зелене боје дала сигнал својим саборцима да су се договорили са градоначелником Ужица и да је могуће ући у сам град Ужице. У град су 24. септембра ушле трупе НОПОЈ-а које су чекале одговор патроле, а затим су у град ушле и трупе Црногорске чете Ужичког НОП одреда и оне партизанске трупе које су биле у садејству са поменутич четима у заузимању Пожеге , а железницом су у Ужице стигли борци из Пожеге, што је било први пут да су партизани Западне Србије користили железницом. У Ужицу је том приликом на згради у којој је била немачка крајскомандантура, скинута и бачена на земљу окупаторска застава Нацистичке Немачке са кукастим крстом и на њено место постављена застава радничког покрета – црвена застава са српом и чекићем, чиме је и званично потврђено да су снаге НОПОЈ –а ушле као ослободиоци у некадашњу испоставу Дринске бановине Краљевине Југославије, а накратко и њен центар у условима обнове старог административног поретка на територији Србије под окупаторском немачком управом, како би домаћи квислинзи били испостава немачког утицаја на овом подручју. Прогласи и претње немачког окупатора и квислиншке *Недићеве владе* су побацани по улицама и гажени. По уласку у град, партизани су у филијали Народне банке Краљевине Југославије су затекли 55 милиона динара, као и све фабрике, које су биле способне за рад. На дан 24. септембра 1941. године, са ослобађањем Ужица, ослобођен је ужички округ, чиме је заокружена слободна територија, која је од тога дана почела да функционише са новим органима власти, новом администрацијом која је обновила привредни, економски и културни живот на том подручју. Тиме је почела да постоји територија коју су у квислиншкој штампи, а касније и савезничкој, совјетској, под утицајем непријатељске и квислиншке штампе од пролећа 1942. године, почиње да се назива *Ужичка комунистичка република*, а касније само *Ужичка република* што је касније постао и термин који је коришћен и у послератној југословенској историографији. У том тренутку, сами партизани нису користили тај термин, јер нису желели да изазову несугласице и недоумице у народу, јер су сматрали да би истицање термина *република*, довело до мањег одзива народа у партизански покрет,

а на шта је рачунао Равногорски покрет и његова пропаганда, која је обилато у овом контексту користила тај термин.⁷⁸

5.2. Саветовање у Столицама

Дана 26. и 27. септембра 1941. године, руководиоци НОПОЈ –а, њих 20, на челу са Јосипом Брозом Титом, одржало је саветовање у згради рудника антимона при руднику Столице код Крупња, уз сагласност самог Тита, на ранији предлог Окружног комитета за Ваљево. Овај састанак је био значајан јер су на њему донете одлуке које су формулисане основне контуре НОП-а и његово деловање у ратним условима, као и деловање КПЈ у истим околностима . На састанку у Столицама, на ком су присуствовали делегати из највећег дела Југославије, донете су одлуке које су биле значајне за стварање и обликовање слободних територија и народне власти током рата кроз народноослободилачке одборе. Том приликом дошло је до формулисања идеологија и циљева НОП –а, формацијске поделе и измене у оквиру јединица и штабова НОП –а, као и до увођења изгледа униформе, одговарајућих ознака симбола за цео НОП. Од битнијих одлука, наводи се потреба јаче сарадње са одредима пуковника Михаиловића и спровођење свих одлука тих састанака, као и спровођење одлука поменутог састанка. У најкраћем ово војно – политичко саветовање имало је значај за обликовање Ужичке републике и њени политички културни и привредни живот, али у условима партизанско – четничких трвења, ово саветовање је имало и већи карактер, јер је тада дошло до обликовања новог погледа на будућност југословенске државе .⁷⁹

⁷⁸ Д. Митровић, 205 – 208; n.d. 8, 45 - 46.

⁷⁹ У војном смислу, прво је дошло до промене назива ГШ у Врховни штаб, а затим до оснивања покрајинских Главних штабова за остале крајеве Југославије, где Главни штабови нису већ били основани, као израз КПЈ о ранијој подели своје организације. У оквиру саме војске, чета је постала основна борбена формација, које су се делиле на водове. Батаљони су настајали спајањем 3 – 4 чета, а 2 – 4 батаљона су чинили одред. Командно и пратеће особље одреда чинили су командант и његов заменик, политички комесар и његов заменик, а затим интендант, лекар и вод за везу. Оно што је било главно обележје на капама бораца југословенских партизанских одреда је црвена звезда петокрака. Српски партизани су, на капи, поред црвене петокраке звезде, носили траку са српском тробојком широку 1,5 центиметар, која се носила водоравно испод звезде, како су носили и други народи Југославије. Националне заставе истицаће се са петокраком звездом на средини, а застава Врховног штаба НОПОЈ –а је била црвена са југословенском тробојком и црвеном петокраком на десном крају. Поздрав партизана је био у виду стиснуте десне песнице у пределу слепоочнице и речи: *Смрт фашизму – слобода народу*. Циљ борбе НОПОЈ –а је била ослободилачка борба народа Југославије, која се огледала у томе да се под *заставом оружане борбе*, како је у свом говору назива Јосип Броз Тито, окупе све патриотске снаге због истревања окупатора из земље и уништење квислинга, издајника земље. Та борба је истовремено била и идеолошка, јер је заснована на револуционарним настојањима КПЈ, да се под њиховом заставом, на принципима братства и јединства, сви југословенски народи, без обзира на веру, националност и политичко уверење, окупе како би створили нову Југославију, засновану на демократији равноправности народа. V. Glišić: *Užička republika*, 42 – 44; Дојчило Митровић: *Западна Србија 1941*, 82.

5.3. Почечи партизанско – четничких неразумевања у Азбуковици

Први озбиљнији проблеми међу устаницима на подручју Азбуковице везује се за заједнички партизанско – четнички напад на Велики Зворник. Та прва размимоилажења у устаничком табору долазе као последица недисциплине, како се наводи, равногорских одреда. Према извештају Николе Божовића штабу Ваљевског НОП одреда, наводи недисциплину дела равногорских одреда за које се наводи да су под командом Боривоја Ненадовића, који су из обести и бахатости, почели да малтретирају локално становништво, захтевајући од њих да им припремају праве гозбе. У извештају стоји да су четници толерисали самовољу појединаца и група у њиховим редовима. Уз то, Никола Божовић је навео и да се међу равногорским војницима неговао национализам, који је прелазео у шовинизам. Како би потврдио своје тврдње, оне је навео да су четници малтетирани и злостављали муслиманско становништво у Сакару и Малом Зворнику и навео дивљачки случај силовања четрнаестогодишње девојчице. У истом извештају наводи се примерно понашање припадника НОПОЈ –а, као и молбе и захвалност становништва Малог Зворника и околине због заштите коју су партизанске патроле пружиле становништву. У Љубовији је као што је раније речено је тражено да се пошаљу партизанске снаге у Љубовију, како би партизански руководиоци из Команде места могли да спроведу своје планове и циљеве који су у склопу НОБ. То је било неопходно, јер су имали негативне односе са четничким руководиоцима из Команде места.⁸⁰

5.4. Ситуација у Пецкој до почетка и на почетку Прве непријатељске офанзиве

Део Азбуковице око Пецке, који је био на слободној партизанској територији од августа 1941, све до пред крај новембра 1941. године, током тог периода је одисао животом и радом, који је био у знаку НОП-а. Овим активностима руководила партизанска команда места у Пецкој на челу са Стеваном Милатовићем и Николом Андрићем, који су овај крај организовали као партизанску позадину која је током свог постојања давала свој пуни допринос напорима НОБ-а. Команда места у Пецкој је била на сталној вези са свим сегментима политичке, војне, административне хијерархије НОПОЈ –а у овом делу Западне Србије, као и организатор свих локалних НОО, културно – просветних институција и покретач рада партизанских радионица. Сарадња Команде места у Пецкој и НОО у Пецкој и Драгодолу су постојале од самог оснивања ових органа, те су тако организовали конференције и зборове, на којима су се говориле најновије информације и вести из земље, расправљала многа политичка, али и питања дневног карактера везана за живот и рад на терену. Народ је здушно, као и од почетка устанка на овом подручју, подржавао НОП, колико год је могао, јер је уосталом било мало кућа или фамилија у том крају, из којих бар један члан није био у партизанима. При Команди места формирана је партизанска стража, која је бринула и безбедности града, која је у почетку бројала 15 припадника НОПОЈ –а, да би са пребацивањем

⁸⁰ Види напомену 76; н.д. 309.

логора заробљених Немаца у Пецку, број њених припадника био повећан на 30. У партизанској стражи налазили су се људи старијих годишта, углавном људи старих између 35 и 40 година. У Пецкој је, по упуствима Команде места организовано печење хлеба за партизана, где је мањи број хлебова био коришћен за исхрану партизана у самој варошици, а већи део је слат на фронт према Ваљеу, Причиновићима и Ставама. НОО у Пецкој и Драгодолу су се у прво време ангажовали на прикупљању хране за борце, а у мањој мери на прикупљању одеће и обуће. Око 25. септембра, дошло је до реорганизације НОО односно до формирања НОО за свако село, осим за Коњиц и Скадар, који су имали заједнички НОО, а при сваком НОО постојале су од тада и сеоске партизанске страже и сталне курирске везе. Месни НОО је био основни носилац народне власти у селу, па су имали и карактер судова. Почетком октобра формиране су обућарска, опначарска и абаџијско – кројачка партизанска радионица, а у кафанама у Пецкој успостављена је партизанска кухиња, где су се хранили партизани при команди места и партизанске јединице, као и курири који су били у пролазу. Омладинке у Пецкој су тада израђивале петокраке и друге ознаке за партизанске капе и униформе. У другој половини октобра, дошло је до пресељења партизанске радионице ручних бомби из Мајиновића код Ваљева у Драгодол, која је радила још дуго после тога, док је било материјала – водоводне цеви. Како би се ове активности несметано одвијале по плану, као и да би се ослободили дела административних послова, за секретара Команде места у Пецкој, ангажован је Драго Стефановић, избеглица из Бањалуке, који је тај посао одлично обављао, а такође је био задужен да прати вести на радију, како би на основу тога, користећи уз то и билтене и друге информације, Стеван Милатовић састављао редовно информације о ситуацији у земљи и свету, које су се користиле на зборовима и конференцијама на подручју Пецке и околине. У складу са одлуком из Столица да се жито не предаје непријатељу који је из Шапца покретао Прву непријатељску офанзиву, на иницијативу друга Тита, Стеван Милатовић је организовао смештај жита из Мачве и Поцерине, које се тих дана одатле допремало у брда Азбуковице, пре свега у села око Пецке.⁸¹

5.5. Прва непријатељска офанзива

Прва непријатељска офанзива је био термин који се користио у историографији социјалистичке Југославије да се објасни војна операција Вермахта и квислиншких снага против разбијања устаничког деловања на подручју Србије и уништење НОПОЈ –а и *Ужичке републике*, која је трајала од половине септембра 1941 до почетка децембра 1941. године. Снажан отпор устаника у Србији, који је резултирао стварањем прве веће слободне територије на подручју Југославије, али и на подручју Европе у склопу деловања неке савезничке војске, је био један од светлих примера у тренутку када је Немачка дотада покорила највећи део Континента, угрожавајући територијални интегритет СССР-а и када је само Велика Британија пружала некакав опипљив отпор стратегији *блицкрига*. Увидевши да

⁸¹ Н.д 72 – 75.

народни устанак постаје ствар са којом квислиншке снаге Недића и Љотића нису могле да се одупру и да га зауставе, као што су их ови раније уверавали и што су и сами имали губитке у људству и ратном материјалу, Немачка је решила да се са својим трупама обрачуна са партизанско – четничком коалицијом до потпуног уништења било каквог отпора и противљења немачком поретку. Одлука о гушењу устанак, након што су немачке трупе свакодневно трпеле ударе од устаника, 16. септембра, стиже од самог Хитлера. У наређењу које је Хитлер упутио фелдмаршалу Листу, Немачка је требала да на сваки начин *угуши устанички покрет у простору југоистока*. На чело свих немачких трупа које се боре против устаника у Србији, генерала пешадије, Франца Бемеа, команданта 18. армијског корпуса, који је био стациониран у Грчкој. Начелник штаба Врховне команде Вермахта, фон Кајтел, наређује да се у Србији уведу мере које ће застрашити Србе и навести их на покорност. Према наређењу фон Кајтела, за сваког погинулог немачког војника, требало је стрељати 50 до 100 комуниста. За потребу сламања устанка, Немачка је ангажовала 704, 714, 717, и 718 . посадну дивизију, а осим њих из Француске је враћена цела 342. пешадијска дивизија, са источног фронта је враћена 113. пешадијска дивизија, а из Грчке су, за потребу сламања устанка ангажовали су: један батаљон 403. пешадијског пука, 220. противтенковски батаљон и један артиљеријски дивизион 164. пешадијске дивизије и 125. пук. У овом тренутку, окупатор је покушавао да користи трзавице унутар устаничког покрета, са циљем да ослаби устанички покрет. Пуковник Драгољуб Михаиловић и Равногорски покрет су преко Димитрија Љотића и генерала Милана Недића били у извесним комбинацијама и код Немаца, са циљем да његов покрет постане инструмент борбе окупатора и квислинга против Народноослободилачког покрета. Фашистички окупатор је знао за постојање четничке организације и дозвољавао је да јој да регрутује људство за њихове јединице. Припадницима четничке организације, немачки окупатор је, тежећи да јаче привуче равногорце на своју страну, њиховим члановима дозволио и јавно ношење оружја. Немци су били за то, јер су били уверени да ће антикомунизам Михаиловићевих четника бити одлучујући фактор за напуштање заједничке, устаничке и антиокупаторске борбе против Немачке и њених сателита.⁸²

Сукоби спорадичног карактера, који су нарушавали партизанско – четничку сарадњу,⁸³ дешавали су се и неколико дана пре тог сукоба, када су четничке снаге убиле команданта Шумадијског НОП одреда, Милана Благојевића. Оно што се види из партизанских извора и њихове перспективе догађаја, наводи се да су партизански руководиоци већ имали доста индиција о четничкој колаборацији са непријатељем, партизани су сматрали да се у оквиру ЧОЈВ –а , на челу са пуковником Дражом Михаиловићем, налазе убачени непријатељски елементи, који су нарушавали јединство *свих српских родољуба у борби против мрског туђинског јарма, јединства партизанских и војно – четничких редова*. Овај став партизанске стране, који је оличен у тежњи за очувањем заједничког деловања устаничких снага, је био став који је био присутан у тој првој фази партизанско – четничког сукоба. То становиште оличавају примерци *Борбе* од 31. октобра и 1. новембра. 1941. године, где се наводи да су Милана Благојевића мучки убиле прикривене

⁸² н.д 242 – 245; н.д. 75.

⁸³ О сарадњи партизана и четника било је реч у ранијим пасусима овог поглавља.

слуге окупатора и издајника Недића, који су се увукли у редове поштених четника у Пожеги.⁸⁴

5.6. Стање у Азбуковици у време Прве непријатељске офанзиве

Крвави поход злогласне 342. пешадијске дивизије Вермахта кроз Подриње, у коме је побијено на хиљаде недужног становништа, посебно Мачве, Јадра и Рађевине, запамћен је у народу под називом *казнена експедиција*. Према замисли команданта немачких казних снага, Франца Бемеа, немачки пукови су имали задатак да нападну слободну територију на подручју између Дрине и Саве у троуглу Шабац - Лозница – Ваљево, са циљем да на том подручју угуше сваки отпор устаничких снага. За тај задатак њихове процене су биле да ће то трајати свега неколико дана. Ипак, непријатељске снаге нису успевале да слома отпор устаника, посебно Подринског, Посавског и Ваљевског НОП одреда, који су вођени под непосредним вођством Врховног штаба НОПОЈ – а и Тита, успели да непријатељу пруже јак и силовит, жилав отпор, те су непријатељске трупе, тек уз помоћ авијације и успели да се пробију од Шапца, преко Лознице до Ваљева. Због неуспеха у походу, међу непријатељским војницима дошло је до проблема у војсци, али и крваве освете над недужним становништвом Мачве, Јадра и Рађевине као израз беса и немоћи који су били присутни међу војницима Вермахта. Они су само у Драгинцу и Јадру стрелили близу 3000 мушкараца, жена и деце из села и околине, а на хиљаде и хиљаде њих је отерано у новоуспостављени логор у Шапцу.

У одбрани слободне територије, као и у време ранијег напада на Шабац, учествовали су партизани и четници, те се може рећи да је у то време још увек постојала сарадња између два покрета отпора непријатељу, о чему сведочи и новоуспостављени заједнички партизанско – четнички штаб, на чијем челу се налазио капетан Драгослав Рачић, командант Церског четничког одреда. Ипак, та сарадња, као и раније је била несигурна, јер је највише четничко руководство вршило притисак на своје ниже команде да избегавају борбу против непријатеља, а све у складу са тајним споразумом са Недићем о заједничком удруживању против комуниста односно партизана из септембра 1941. године. Овакав споразум није био реализован, пре свега због надмоћи снага НОПОЈ-а у западној Србији и да их народ не напусти, јер би тако они изгубили свој углед. У складу са тим понашањем, четници су били изузетно пасивни у борби, те су највећи удар непријатеља на своја плећа прихватили и сузбијали партизани. За време прве фазе, Азбуковица је изузев Љубовије, Пецке и околине, које су бомбардоване 19. септембра, остала ван домашаја непријатељске војне силе. Поменута места су бомбардована из 9 авиона и доста су материјално пострадала. Већину становништва није снашла судбина градских насеља, јер су их четници и партизани из Команди места у Љубовији и Пецкој склонили у оближње шумарке, али је било и људских жртава. Током ових напада у Пецкој и околини погинуло је 7, а рањено 6 људи, а у Љубовији је погинуло петоро људи, а неколико је било контузовано. Након тога, велики број

⁸⁴ Исто.

њих се још увек, из страха за сопствене животе, нису вратили у Љубовију и Пецку. После бомбардовања дошло је до препирке и отвореног вербалног сукоба између четника и партизана при Команди места у Љубовији. Четници су кривили партизана за бомбардовање, говорећи да су Немци због њих бомбардовали Љубовију, а као разлог за то наводе да су немачки пилоти у партизанској Команди места видели велику црвену петокраку, те су онда они почели са нападом.

У току октобра, када су Немци у долини Јадра покушавали да продру ка Ваљеву, односно Крупњу, припреме за одбрану територије прекопавањем путева, рушењем мостова и прављењем других препрека и барикада на путевима, вршене су на свим угроженим комуникацијама, уз масовно учешће становника. Половином истог месеца у Пецкој је одржано саветовање представника НОО из Царине, Драгодолу, Осечине, Остружња и Лопатња. После бомбардовања Пецке, Команда места је добила наређење од штаба Ваљевског НОП одреда да евакуише заробљене Немце у Ужице. Наређење је извршено 22. октобра, када је група партизана из Пецке и група четника из чете Милана Пинтарића спровела 104 Немца у Ужице. Половином октобра, Пецка је постала место где су се окупљали позадински делови партизанских јединица, посебно Подринског НОП одреда, болница Одрода, делови партизанских радионица, комора, кухиња, културно – просветна екипа, политички радници, избеглице из Мачве и Поцерине.⁸⁵

У овом периоду органи народне власти, пекара и кухиња у Пецкој су имале пуне руке посла, јер су се сви ресурси тада усмерили ка обезбеђивању хране и потребних ствари за борце на фронту и исхрану позадине и заробљених Немаца. Тада је стигао и највећи део Подринског НОП одреда, а штаб тог одреда наредио је премештај партизанске болнице у Доњу Оровицу, а комора и радионица у села непосредно уз Љубовију. Због могућности да Немци продру у Пецку, из превентивних разлога, долази до евакуације већег дела позадинског људства из овог дела Азбуковице у правцу села око Љубовије, где су их мештани веома добро прихватили. Из Љубовије се део војно способних вратио у Пецку и прикључио јединицама, део избеглица се вратио у Мачву и Поцерину, а део позадинског људства се упутио у Љубовију, где су их партизани из Команде места лепо примили и упутили у Горњу Буковицу, у тадашњи заселак Врхпоље, крај Дрине, на путу Љубовија – Бајина Башта. На дан 21. октобра 1941. године,⁸⁶ после 10 дана жестоког отпора, Немци су одбацили борце Подринског НОП одреда са положаја око Зајаче и Столица на висове Борање, док су другим снагама од Крупња и Драгинца, навалили на положаје према Завлаци које су држали партизани Ваљевског НОП одреда, Посавског НОП одреда и Ужичког НОП одреда. Тог дана су се чете четничког одреда Драгослава Рачића су се повукле са положаја, не прихвативши борбу на сектору Кореница – Костајник и повукле се у позадину, не прихвативши борбу. Партизани су се 22. октобра повукли из Завлаке, у коју су из праца Крупња и Драгинца, Немци 23. октобра ушли у то место, а затим у Осечину, која је претходно била евакуисана, а затим су преко Драгијевице, Осладића и Ваљевске Каменице ка Ваљеву, а део снага се издвојио како би из Осечине, преко Пецке, Драгодолу и Става настави према Причевићу и да из тог правца продру ка

⁸⁵ н. д. 76 – 78.

⁸⁶ Тога дана Немци су у Крагујевцу стрелили ђаке у Шумарицама, у знак одмазде за напад партизана на Немце.

Ваљеву. У продору ка Пецкој била су два батаљона 699. пука 342. дивизије, са задатком да ослободи заробљене Немце, за које су знали да се још увек налазе у Пецкој. Код села Белотића, дана 24. октобра 1941. године, овој групацији су се код положаја између Гуњака и Остружња, супроставиле чете Петра Враголића и Стјепана Стеве Филиповића, који су се после 4 сата тешке борбе морали да се повуку у дефанзивне положаје иза Гуњака и Царине, на Прослопу, за случај да Немци из Пецке крену ка Љубовији. Немци су у казненој експедицији током су истог дана ушли у Пецкој уништили варош, опљачкали и попалили куће и убили доста становника, а стоку су отерали. Немци су затим сутрадан напустили варош у коју су затим ушли партизани. После проласка ових немачких трупа, слободна територија у Подрињу је била смањена, јер су Немци и квислиншке снаге остале у Мачви и Поцерини, али су Јадар, Азбуковица и Рађевина, заједно са другим крајевима, остале у рукама устаника.

На подручју Љубовије и Азбуковице поред Дрине, током октобра 1941. године, иако на ослобођеној територији, није био јак утицај НОП-а, као што је то било у Пецкој и преосталим деловима среза. На ту ситуацију утицале су две ствари: прво, четници су сматрали да су Љубовија и уопште читава Азбуковица биле њихова територија, посебно када се то посматра кроз стално присуство четника у Љубовији и преко Дрине, у Братунцу и ретко, готово никакво присуство партизанских јединица у овом делу Азбуковице и друго, партизани, који су имали споразум о сарадњи са четницима Драже Михаиловића, су били малобројни партизани у Команди места, њих 5 – 6, били су премалена снага да развију активност КПЈ у Љубовији и околини, јер у међуратном периоду није постојала јака партијска организација, а Љубовијани у јединицама НОПОЈ-а су били на борбеним положајима у циљу одбране слободне територије, те нису ни долазили у Љубовију. У односима партизана и четника, види се тежња партизана да се у складу са инструкцијама, добро односе и да одржавају сарадњу са представницима Равногорског покрета у Љубовији и некоректно понашање представника четничке Команде места у Љубовији према њима, која се тумачи као понашање у складу са инструкцијама које је наводно капетан Шипчић добијао са Равне Горе. Наводи се да су преко њега стизала упутства да се тактизира и избегавати борбу. Са друге стране, постоје наводи о контактима са Пећанчевим четницима, доказаним квислинзима о заједничкој јавној или тајној антикомунистичкој пропаганди. На све то, само постојање партизанске Команде места у Љубовији, било је проблематично за четнике, који су на све начине покушавали да ометају њен рад и ширење утицаја КПЈ и НОП –а у селима око Љубовије. Како би се побољшала ситуација у Љубовији, у варошицу су крајем октобра 1941. године, дошли Милан Китановић, члан ОК КПЈ за Ваљево и Чедомир Милосављевић, политички комесар Ваљевског НОП одреда, ради увида у рад партизанске Команде места у Љубовији и организацији деловања КПЈ у циљу ширења њеног утицаја у Љубовији и околним селима. Након што су добили извештај о функционисању Команде места у Љубовији и атмосфери у партизанско – четничким односима, Китановић и Милосављевић су започели разговоре са представницима Равногорског покрета у Љубовији, како би се решиле све несугласице и усагласиле заједничке акције у циљу одбране слободне територије и антиосовинског деловања против Немачке и њених савезника и домаћих квислинга на овом подручју. На партијском нивоу, у

Љубовији су формирани активни КПЈ и СКОЈ и уређени планови њиховог деловања у циљу ширења идеја КПЈ и НОП у Љубовији и овом делу Азбуковице. Током разговора између представника НОП –а и ЧОЈВ- а у Љубовији, скренута је пажња на саботерски однос четника, који се повезује са податком да долази до сарадње љубовијских, Дражиних и лозничких, Пећанчевих четника и да због тога, положаја Љубовије као кључног места за пријем пошиљке оружја борцима из Ужица и везе са Босном и спремности Љубовијана и осталог народа овог дела Азбуковице на борбу против непријатеља, која је према виђењу партизанских функционера била јака и поред пасивног четничког деловања, партизанска Команда места у Љубовији мора да функционише и развија сарадњу са четницима. Сутрадан су настављени разговори између представника НОП – а и ЧОЈВ – а, у којима је споменуто да су четници Косте Пећанца у Лозници издали народ и стали на страну немачких окупационих власти и трупа против партизана четника попа Владе Зечевића и четника капетана Драгослава Рачића и да је неопходно да се и љубовијски четници боре као и ове четничке јединице, дакле свим силама против непријатеља, а не пактирањем са квислинзима. Закључак овог састанка је изведен у виду одлуке да ће се љубовијски четници боље организовати у циљу одбране слободне територије, али према наводима партизанске стране, овај договор није испоштован, јер нису предузели ништа да испуне оно што су обећали.⁸⁷

Дана 30. октобра 1941. године, у Љубовију из Бајине Баште стигли су бајинобаштански партизани, заједно са политичким комесаром Рачанског батаљона Ужичког партизанског НОП одреда, Илијом Грбићем, захваљујући коме су сви партизани у Љубовији сазнали за четничко понашање према партизанима из Команде места у Љубовији. Наиме, поједини четници и њихове мање групе из трупа које су биле под контролом Глигорића и Шипчића су почели да захтевају од малобројних партизана из Команде места у Љубовији да напусте Љубовију под претњом да ће бацити бомбу у просторије Команде где су спавали партизански борци и тражили начине да на то и присиле ове партизанске функционере у Љубовији. Тешић и Јевтић су наишли на неразумевање Глигорића и Жижића, јер ови нису ништа предузели да се ово шиканирање и претње зауставе. Тада је Илија Грбић саопштио Миладину Глигорићу и Шипчићу да је кренуо на положаје према Ваљеву са својим Бајинобаштанима, али је убрзо променио одлуку, јер је у међувремену добио информације од Стојана Јоксимовића Баке да ће чета ВПО доћи у Љубовију, те да ће због овакве ситуације и четничког понашања према руководству партизанске Команде места у Љубовији, остати све до њеног доласка у Љубовију. У међувремену је део руководства партизанске Команде места у Љубовији отишао у Ужице по оружје и муницију, а пре тога из Команде места послат је курир у Пецку да обавести Стеву Милатовића о боравку рачанских партизана у Љубовији, а Илија Грбић је отишао у Бајину Башту да обавести своје претпостављене у свом штабу о ситуацији у Љубовији и измењеној одлуци о даљем покрету према Ваљеву, па се већ сутрадан вратио назад у Љубовију. Сами четници у Љубовији су размишљали шта да учине и како да поступе. Држећи се строго упутстава која су добијали са Равне Горе, љубовијски четници нису ни хтели да, према делу мр. Јована Јовановића, учествују у заједничкој борби са партизанима против окупатора, већ су овај долазак рачанских партизана посматрали као

⁸⁷ н.д. 79 – 84.

диверзију која је имала за циљ да партизани преузму власт у Љубовији и да их потисну или разоружају. Стога су одлучили да све расположиве снаге ЧОЈВ – а окупе око Љубовије, посебно јер је само једна четничка чета била стационирана у Љубовији. Све се ово догађа у условима повлачења четника Боривоја Ненадовића и Митра Каретића са положаја око Великог Зворника, које су ови послали кућама и наређења које су љубовијски четници упутили Милинку Васићу да буковичке четнике активира и доведе у Љубовију. Последњи покушај сарадње партизана и четника на подручју читаве тадашње Азбуковице, види се у одговору на своје писмо које је добио четнички функционер, бивши командант Жандармеријске станице у Љубовији од командира чете ЧОЈВ-а у Пецкој, Милана Пинтарића, где овај не жели да пошаље своје трупе у Љубовију, јер не жели сукобе са партизанима. У одговору на писмо од 2. новембра, које је, највероватније, у име четничке Команде места у Љубовији потписао Петар Жижић, где се наводи страх од комунистичког преузимања власти у Љубовији, Пинтарић је одлучно одговорио да неће своје људе да због тога шаље у Љубовију, јер су му потребнији на положају, јер му уопште не треба власт, наглашавајући да он неће братоубилачки рат и да је он своје *људство повео у борбу против фашизма, а не противу српског народа*. Оно што је још приметно јесте да је тај одговор послао и партизанској Команди места у Пецкој, што историографија посматра као природну реакцију због положаја његове чете у Пецкој, иако је тиме открио намере љубовијских четника. Претпоставља се да би тако могао и да заштити себе у евентуалном сукобу четника и партизана.⁸⁸

Општи став партизанске стране о постојању убачених елемената у азбуковачком крају у редовима припадника ЧОЈВ –а у Љубовији, посебно кроз мисао о могућем деловању Пећанчевих четника, који негативно утичу на одлуке четничке Команде места у Љубовији преко својих шпијуна у њиховим редовима, види се у коментарима поменутог Грбића да су Благојевића убили издајници у четничким редовима, сматрајући да су то мучко убиство можда извршили управо Пећанчеви четници. У складу са тим, он је и даље потенцирао на настојањима да љубовијске четнике приволи на сарадњу, али се види почетак овог сукоба и на локалном, азбуковачком нивоу. Тај сукоб је почео да се развија кроз ставове четничке Команде места у Љубовији да они не дозвољавају да партизани испишу паролу по зградама у част 24 – годишњице Велике Октобарске Социјалистичке Револуције и стварање СССР- а. Четници су то оправдавали страхом од новог бомбардовања Љубовије. Илија Грбић је ставове Жижића и Шипчића посматрао као кукавичке, па су партизани уз гласне протесте неких четника, те паролу су исписали по љубовијским зградама у касним поподневним часовима. Овај сукоб се касније наставио кроз споречкања и свађања партизанске делегације из Команде места у Љубовији, која се враћала из Ужица са оружјем и муницијом, која је била намењена партизанским борцима на фронту у циљу одбране *Ужичке републике*, код стене Битиновац, између Дрлача и Врхпоља. То оружје и муниција, 300 *партизанки* и неколико сандука муниције, су увече 2. новембра били пребачени у Љубовију, а затим запрежним колима су били пребачени сутрадан у Пецку. Из Пецке у Љубовију, у супротном смеру, кренула је 6. рађевачка чета на челу са командантом чете, Петром Враголићем, који је предводећи 60 бораца ове чете,

⁸⁸ Исто 84 – 85.

стигао у Љубовију, тог 3. новембра око подне. Петар Враголић и политички комесар чете Живомир Јеремић Моделар су се сусрели са људима из љубовијске Команде места, који су их информисали о ситуацији у варошици и непревазиђени сукоби са четницима. Након тога, на инсистирање самог Враголића, долази до сусрета и разговора са Миладином Глигорићем, Петром Жижићем и капетаном Шипчићем, који је, на основу доступне историјске грађе, био мучан и како се може закључити бескористан, јер је четничка делегација, на основу њих, тврдила и истрајавала у својим настојањима да докаже своју тврдњу о планираном партизанском пучу и античетничкој завери, уз претње капетана Шипчића да ће о овоме обавестити лично Дражу Михаиловића и да партизани заиста спремају заверу против четника и да желе да преузму власт у Љубовији. Враголић је ове оптужбе одлучно побијао, трудећи се да из петних жила докаже илузорност и бескористност затегнутих односа између партизана и четника у Љубовији и околини, сматрајући да је неопходно да се ови односи среде у циљу заједничке одбране слободне територије.

Након овог разговора, долази до састанка партизанских официра и функционера при Команди места у Љубовији, који су разговарали о ситуацији у Љубовији и о даљим акцијама у решавању овог проблема. За главне кривце за пропадање заједничке сарадње, криве се Глигорић и капетан Шипчић, јер су сматрали да они, вероватно по инструкцијама пуковника Драже Михаиловића, саботирају заједничку борбу. Комадант рачанских партизана, Илија Грбић је тврдио да су његове снаге, ухватиле четничког курира, који је са поверљивим писмом кренуо на Равну Гору, кренуо да обавести Дражу Михаиловића да су партизани кривци за неслогу устанничког покрета у Љубовији, а из писма се, према речима Грбића, видела могућност да се успоставе односи са квислиншким снагама у близини, пре свега трупима Српске државне страже и четницима Косте Пећанца у Лозници. Коначна одлука овог састанка је била да се четници милом или силом приволе на преговоре, а Глигорић и Шипчић као провокатори и саботери заједничке партизанско – четничке сарадње и да се као такви, уклоне из Љубовије. Партизани нису часили ни часа како би спровели ову акцију, те су у зору 4. новембра, на челу са Илијом Грбићем, опколили зграду бившег Среског начелства у Љубовији и дуванско сладиште, где су се налазиле четничка Команда места и 1 одред љубовијских четника. Након спровођења ове акције, Грбић је објаснио разлоге овог чина и наредио да патроле доведу Петра Жижића, који је дошао на састанак и Јована Васића, који није био тога дана у Љубовији. Овај састанак је протекао у ставу да су представници четничке Команде места, Глигорић и Шипчић из партизанске перспективе, били посматрани као главни инспиратори и иницијатори саботаже заједничке партизанско – четничке сарадње у Љубовији и да као такви, морају да оду пред заједничке представнике оба покрета у Ужице, боље милом, а ако неће милом, партизани ће их тамо привести на силу. Партизани су наредили да четничка Команда места мора да настави да несметано ради све у циљу остварења јединства устанничког покрета, а сви четници да остану под оружјем и да сарађују са партизанима у борби против непријатеља. Шипчић је ово сматрао уценом, али је пристао да оде у Ужице, док је Глигорић све време одбијао да иде у Ужице сматрајући да је невин, али је под притиском ове ситуације, пристао и он. Након овога, партизански и четнички руководиоци су се поздравили

и Шипчић и Глигорић су се сместили у Грбићев лични ауто на обали реке Љубовије и упутили се у правцу Бајине Баште.⁸⁹

Након одласка ових четничких официра у правцу Бајине Баште, у Љубовији су остали само партизани, док се највећи број четника повукао из Љубовије, а у четничкој Команди места у Љубовији остали су официри Петар Жижић и Бошко Јоловић и четничка стражарска јединица. Убрзо, на левој обали Љубовије, долази велика група четника, која је почела да псује и да прети партизанима немачким бомбардовањем, да треба да беже из Љубовије, да су опкољени и да ће партизани те вечери бити нападнути. На крају се утврдило да су то били четници Јована Васића. На чистини пута Љубовија – Пецка⁹⁰, дошло је до преговора између Јована Васића и партизанских официра који су се тада затекли у Љубовији. Током преговора, Васић је обавестио да су га у његовом родном селу, Доњој Љубовићи, обавестили да су партизани преузели власт, те је он од тада, по захтеву локалних четника, стао на чело њиховог одреда и да ће он до доласка Миладина Глигорића из Ужица или до коначне одлуке четника о избору њиховог вође у Љубовији, бити на њиховом челу. Током ових преговора, партизанска и четничка страна се усагласила да не жели братоубилачки рат и да им је циљ сарадња у борби за ослобођење од Немаца. Ова тежња су посебно нагласили партизани, који су објаснили ситуацију и разлог боравка рачанских партизана у Љубовији, говорећи да је циљ партизанских одреда у Љубовији био да се успостави сарадња између партизана и четника у самој варошици и њеној непосредној околини на оном нивоу каква је била партизанска сарадња са војно – четничким одредима Владе Зечевића и Ратка Мартиновића, кривећи за раздор Глигорића и Шипчића. Петар Враголић је током свог излагања нагласио да је разлог његовог доласка у Љубовију био усмерен на придобијање људи за борбу против непријатеља у сарадњи са својим познаницима, *поштеним четничким руководиоцима*, а не да изазива раздор, јер би по његовим речима, непријатељу добро дошао раздор између два покрета отпора у Љубовији. На самом крају састанка, Јован Васић је предложио да б. рађевачка чета Петра Враголића остане у Љубовији и да они заједно наставе сарадњу у циљу одбране отаџбине. Од тог момента долази до јачег рада на окупљању сарадника НОП – а и на формирању НОО и других организација НОП – а у Љубовији, чиме је остварен последњи покушај сарадње између два покрета отпора у Љубовији, у складу са општим понашањем партизанског руководства на подручју окупиране Југославије⁹¹.

У Пецкој, где је НОП био доминатнији у односу на ЧОЈВ, према доступним изворима, последњи октобарски дани били су усмерени на превазилажење тешке ситуације настале немачким повлачењем из Пецке и околине, како би се обезбедиле основне животне намирнице, одећа, обућа, здравствена, санитарна и друга нега за партизана и све угрожене становнике овог дела азбуковачког краја. Цео крај се ангажовао на обезбеђивању хране, одеће, обуће и осталог за борце и становништво, као и раду на обнови Дома културе и Здравственог центра у Пецкој,

⁸⁹ Аутор о судбини Шипчића и Глигорића нам не говори много, јер се о њима ништа више није знало у Азбуковици након ове ситуације. Аутор претпоставља да су Шипчић и Глигорић осуђени и стрељани као издајници од стране партизана. н. д. 86 -88.

⁹⁰ Овај пут је данас познат као Ваљевски пут.

⁹¹ н.д. 88 – 89.

које су фашистичке немачке снаге, уништили у свом повлачењу, доносећи циглу по циглу и све друго што су могли да донесу. На политичком плану, партизани су наставили да одржавају састанке КПЈ и општенародне митинге, где су стално указивали на стање у Југославији и свету у том периоду и указивали да је без одлагања, неопходно пружати отпор надмоћнијем непријатељу у циљу да се непријатељ истера из земље. У светлу другог састанка Тита и Драже, четници Драгослава Рачића, у то време, оснивају своју канцеларију у Пецкој, о чему је раније било речи. Ови четници, као и ови у Љубовији, настављају да се понашају према инструкцијама пуковника Драже Михаиловића. Према доступним изворима, они су код Лелића, заједно са партизанима пружили отпор немачко – недићевској војсци, али се и овде примећује декларативна сарадња са партизанима, док се са друге стране, они окрећу стратегији антантизма и антикомунистичкој пропаганди, у чему се највише истичу поменути управник поште Петар Илић, кафеџија и резерни капетан ЈВ Вељко Поповић и службеник бивше Испоставе Среског начелства, Новак Илић. Суочавајући се са проблематичним деловањем четника, сличним оним са каквим су се суочавали и представници партизанске Команде места у Љубовији, долази до састанка између представника партизана у Пецкој: Стеве Милатовића, Милана Китановића и Николе Андрића и трочланог представника четника, на чијем челу је био извесни Александар Гордић. Партизанско – четничко препуцавање водило се због четничког повлачења код Завлаке и антикомунистичком деловању четничке канцеларије у Пецкој, на ком је договорена декларативна сарадња партизана и четника. Гордићев говор с почетка новембра 1941. године, који је био понављање основних идеолошких парола четничког покрета, идентичних онима који су потресали и односе Тита, Драже и најужих руководства оба покрета, срушио је све наде у искрено савезништво ова два покрета. Партизани су хтели да организују нови састанак, али су се четници оглушили да се исти организује. Поред претњи са партизанске стране да се неће дозволити антикомунистичко и антипартизанско деловање, партизанско руководство у Пецкој није хтело да спроведе оно што су спровели партизани у Љубовији, јер нису истовремено хтели да постану виновници раздора, као и да сачекају поузданије вести о партизанско – четничком сукобу у ужичком крају и Љубовији.⁹²

6. Партизанско – четнички сукоб

Партизанско – четнички сукоб је последњи период у устанку српског народа против фашистичког окупатора и домаћих квислинга ратне 1941. године на подручју окупираних Краљевине Југославије. Почетак овог сукоба између снага НОП – а и ЧОЈВ – а на подручју окупираних Краљевине Југославије, тј. окупираних Србије у њеним смањеним преткумановским границама из 1912. године, повезује се са сукобом партизана и четника у Планиници 1. новембра 1941. године.

⁹² Исто 89 – 93.

6.1. Партизанско – четнички сукоб у Азбуковици

Када је реч о партизанско – четничком сукобу у азбуковачком крају, сукоб није почео 1. новембра 1941. године, као што је то био случај са подручјем остатка окупиране Краљевине Југославије тј. окупиране Србије. Након што је капетан Драгослав Рачић са својим снагама напустио борбене положаје код Завлаке и повукао се у реон Поћуте, његов пример су пратили и азбуковачки четници свештеника Боривоја Ненадовића, који су се повукли назад, својим кућама, а преостале четничке трупе које су бројале 30 – 40 бораца су се прикључили четницима Даке Тешмановића, који је био Пећанчев четник. Чети Николе Божовића, која више од месец дана била на положајима око Малог Зворника, прикључило се двадесетак бораца. У Љубовији, партизанско – четнички сукоб почео је 9. новембра 1941. године, када је нови четнички комадант, Јован Васић, заробио, а затим пустио припаднике 6. рађевске чете. Бројне чете Азбуковачког четничког покрета су тог дана опколиле основну школу у Љубовији и под претњом да ће у зграду убацити бомбе, затекли неспремне партизане и приморали их на предају, а Петра Враголића, комаданта 6. рађевске чете и још 15 партизана су их заробили и предали лозничким четницима, који су их даље предали Немцима. Тако је Петар Враголић са већом групом партизана стрељан у Шапцу 29. новембра 1941. године од стране Немаца. Судбину 6. рађевске чете и самог Враголића су избели функционери партизанске Команде места Александар Јевтић и Милан Тешић, који тог дана нису били у Љубовији. Када је дошло до оружаног сукоба између четника и партизана, немали број Азбуковчана, који су били у четницима и партизанима су бацили пушке и нису их узимали до краја рата, показујући своје незадовољство због почетка братоубилачког рата у својој Азбуковици. Овај гнусни напад Азбуковачког четничког одреда, затекао је руководство Ваљевског НОП одреда и Рађевског батаљона. На тај гнусни напад, они су одреаговали слањем 1. рађевске чете из Пецке и 2. рађевске чете Николе Божовића са положаја око Малог Зворника да би напале љубовијске четнике и ослободили Враголића и Враголићеве борце из ропства. Четници су се добро припремили, успешно одбили напад. Никола Божовић у сукобу са четницима Боривоја Ненадовића и Митра Каретића је успео да разоружа њихове борце, али су ти четници успели да заробе политичког комесара 2. рађевске чете, Саву Вујановића Жућу, који је успео да везан побегне четницима и да код Црнче скочи у хладну Дрину, како би побегао четницима, али је био погођен рафалном паљбом четничких пушки.

За време четничке доминације у Љубовији, долазило је до сталних контакта четничке Команде места у Љубовији и штаба 3. батаљона 697. немачког пешадијског пука, о чему сведочи извештај овог батаљона од 13. новембра, који говори да су Немци од четника добили прецизне податке о партизанско – четничком сукобу у Љубовији и молбе за оружјем и муницијом, јер нису више били у стању да издрже надирање партизанских трупа из правца Пецке и Бајине Баште, који су у наредним данима сломили отпор четника и ушли у Љубовију и целу Азбуковицу, а четнике присили да се разбеже и повуку у околину Лознице, где су добили немачку заштиту. Са уласком партизанских снага у Азбуковицу, поново је

успостављена партизанска Команда места у Љубовији, на челу са Николом Божовићем, а затим су поново успостављени партијски органи и органи власти у варошици. Од преосталог људства 2. и 6. рађевске чете, које су чинили и људи из Азбуковице, настала је нова партизанска чета, на челу са дотадашњим замеником команданта 2. рађевске чете, Рајком Јовановићем и политичким комесаром, дотадашњим партизанским функционером при Команди места у Љубовији, Александром Јевтићем. Главни борбени задатак ове чете је био да брани азбуковачки крај од напада четника из Лознице. У овом периоду током ког је функционисала реорганизована партизанска Команда места у Љубовији, дошло је до мањег напретка у деловању КПЈ на овом подручју, које као што сам аутор наводи долази у *време осеке* деловања партизанског покрета у Југославији. На овом изузетно прочетничком и монархистичком подручју Азбуковице, КПЈ је успела да народу Љубовије и околине приближи циљеве НОП – а и народноослободилачке борбе њених трупа, без обзира на јак утицај равнаторске и недићевске пропаганде о комунистичкој опасности и партизанима као противницима краља и монархије. У Пецкој, је потпуно обновљен рад институцијама НОП –а, јер се у њој поново успостављају Команда места, народноослободилачки одбори, обнавља рад културно – просветних и осталих институција НОП-а, чиме се потврдило становиште да је Пецка била и остала најзначајније седиште НОП-а у азбуковачком крају.⁹³

6.2. Продор немачке војске кроз азбуковачки крај

Офанзива 342. немачке пешадијске дивизије према центру устаничке територије, почела је још током октобра 1941. године. Како би ове снаге имале добру подршку да се сруши устаничка територија, Немци су у своје планове, поред 113. пешадијског пука, који је пребачен са источног фронта на југоисток, у Србију и ојачаног 125. пешадијског пука, укључили и домаће квислиншке војне формације, јединице Недићеве Српске државне страже и Љотићев Српски добровољачки корпус. У то време у овај крај стижу и трупе Руског добровољачког корпуса, које су из својих разлога ступиле у отворену колаборацију са фашистичким Силама Осовине. У том тренутку, партизанске снаге биле су распоређене на подручју од Ваљева до Ужица. То је време када се на подручју окупирани Србије развио партизанско – четнички сукоб, те су четничке снаге својим подмуклим препадима и заседама, у првој половини новембра 1941. године, на подручју Западне Србије, успеле да заробе око 400 партизана, које су предали Немцима. Према доступним изворима и доступној литератури, партизани су ово четничко понашање тумачили као издају и да су својим деловањем, четници нанели више штете него Немци. Партизани су тада кренули да се обрачунају са четницима. Половином новембра 1941. године, партизани су почели да нападају четнике и из више праваца: из Ужица, Чачка, Рудника и Ваљева и да их угрожавају до те мере, да је Врховна Команда ЧОЈВ – а, поново затражила преговоре. Врховни штаб НОПОЈ –а прихватио је ту молбу и престали су напади на четнике. Након тога,

⁹³ н. д. 311- 312; н. д. 97-103.

поново је формирана заједничка комисија да испита све случаје братоубилачког сукоба и да разобличи издајнички и провокаторски рад, који је приписиван појединим четничким командантима и јединицама. Непосредно пред продор Немаца према Ужицу, Ваљевски НОП одред је имао 12 чета, односно око 1400 бораца. Од 12 чета, 5 чета је било састављено од бораца из Рађевине, које су заједно са борцима Подринског НОП одреда, на подручју у околини Крупња и Завлаке, воде борбу против Немаца, Руског добровољачког корпуса и четницима из лозничког краја. Комбинована чета Рајка Јовановића, састављена од људи из азбуковачког краја, била је на путу Лозница – Љубовија, спречавајући продор четника уз Дрину. Две подгорске партизанске чете су биле на положају између Љубовије и села Поћуте, где су се обрачунале са остацима четника. Након тога су се прикључиле преосталим партизанским јединицама у одбрани *Ужичке републике*.

Своју офанзиву, 342. немачка пешадијска дивизија према седишту ослобођене територије, Ужицу, почела је 25. новембра 1941. године, из два правца: група Запад је кренула правцем Ваљево – Пецка – Љубовија – Бајина Башта – Ужице, а група Север је кренула правцем Косјерић – Каран – Ужице. Прва колона, јачине око 1500 војника, уз артиљерију и моторизацију, је 25. новембра кренула из Ваљева и првог дана су стигли до Става, где су и заноћили. У азбуковачки крај, ове непријатељске трупе су ушле следећег дана, 26. новембра, а том приликом су ушле у варошицу Пецку. Један део те колоне наставио је даљи продор кроз Азбуковицу и преко Прослопа, спустио се на територију данашње љубовијске општине, у село Доња Љубовија. Овакав брз продор Немаца до Азбуковице, дошао је услед процене Врховног штаба НОПОЈ –а да је битније да се брани позиција преко Косјерића и Карана. У циљу одбране положаја у Љубовији, Врховни штаб НОПОЈ –а шаље три чете Ужичког НОП одреда, а њима се прикључује и чета Рајка Јовановића, која је дошла из правца Малог Зворника.⁹⁴

Команду партизанске одбране на овом сектору је водио Чедомир Милосављевић, политички комесар Рађевског партизанског батаљона. Све четири партизанске чете су под заједничком комадом, извршиле одлучан напад на Немце у Доњој Љубовији, пред зору 27. новембра 1941. године. У овој одлучној и крвавој бици, снаге под командом Чедомира Милосављевића су пружиле жесток отпор надмоћнијем непријатељу, али са све већим концентрисањем немачке колоне на овом простору, изразита непријатељска војна надмоћ је приморала браниоце на повлачење у околна насеља Азбуковице и Рађевине и на евакуацију рањених у партизанску болницу на Златибор. Ужичке чете су имале око 20 мртвих и рањених, а комбинована чета Рајка Јовановића је имала око 10 мртвих. Међу рањенима се нашао и политички комесар партизанског батаљона, Чедомир Милосављевић. Немци су у овој борби имали знатне губитке, преко 30 мртвих и рањених. Након ове битке, Немци су, након борбе код Доње Љубовије, у оближњем селу Бабину, похватили и стрељали 10 српских домаћина и родољуба, међу којима су били Божидар Павловић и његов брат Михаило Павловић. Немачке снаге су у Љубовију ушле истог 27. новембра. После заузимања Љубовије, Немци су даље наставили наступање Дринском долином, ка југу. Код села Дрлаче, у засеоку Војине, делови Ваљевског, Ужичког и Посавског НОП одреда су поново напали немачку колону и

⁹⁴ н.д. 104 – 105; Коста Николић: *Драгољуб Михаиловић (1893- 1946)*, Београд, 2005, 95.

нанели јој знатне губитке. Партизани су у тој борби имали око 15 мртвих и више рањених бораца.⁹⁵

6.3. Пад Ужичке републике

Крајем новембра 1941. године, устаничка слободна територија је била угрожена у потпуности. Прва колона, група Запад 342. пешадијске дивизије је 28. новембра 1941. године, након заузимања Љубовије и тог дела Азбуковице, у вечерњим часовима ушла у Бајину Башту, група Север је била надомак Косјерића, а 113. пешадијска дивизија је прошла кроз Чачак и упутила се према Ужицу. На основу сведочења армијског генерала Југословенске војске, Драгољуба Михаиловића, током непријатељског напада на слободну територију, долазило је до контаката између њега и Јосипа Броза Тита. У моменту немачке офанзиве на Чачак и Ужице, према сведочењу Драже Михаиловића, дошло је до последњег разговора између вођа два југословенска, доминантно српска антифашистичка покрета. Током тог разговора, Броз је Михаиловића упитао шта ће он урадити и изнео Михаиловићу своју одлуку о пружању одсудног отпора Немцима у фронталној борби. Михаиловић му је одговорио да он не може да се прими фронталну борбу против Немаца и да се мора да врати на позиције сопствених одреда, а да је под његовом командом *једно 200 људи*. На овај начин, Михаиловић је, због своје војно – тактичке процене, оставио партизана да сами пруже отпор надмоћнијем непријатељу. Ужице је тада било излепљено плакатима којима је ужички НОО обавештавао грађане да Немци надиру, уз позиве да се стане у одбрану Ужица. На браник одбране Ужица и читаве слободне територије стао је Раднички батаљон, састављен од две чете Ужичког НОП одреда и две чете Посавског НОП одреда.⁹⁶

Последњих дана новембра 1941. године, а посебно након Битке на Кадињачи. 29. новембра 1941. године, после 67 дана, пала је *Ужичка република*. Након пада Ужица, Врховни штаб НОПОЈ – а и главнина партизанских снага се повлачи у правцу Рашке области (Санџака), одакле се партизанске снаге пребацују у Босну, где су се после реорганизације партизанских јединица наставиле борбе за ослобођење земље и ширење идеја НОП - а КПЈ. Ваљевски и Подрински НОП одреди су, према одлукама партизанског руководства, прилагодили новонасталој ситуацији и наставили су да делују у Србији, сада у илегалним околностима. Равногорски покрет је крајем новембра на Равној Гори одржао састанак, на ком је утврђена тежња да се војска организује у герилске одреде и да води герилски рат, уз напоре да се спречи братоубилачки рат. На дан годишњице уједињења Срба, Хрвата и Словенаца, Дража Михаиловић је армијском генералу Душану Симићу, председнику Владе Краљевине Југославије у избеглиштву реферисао ситуацију на терену, где је са жаљењем изнео стање о слому партизанских снага у Ужицу и околини.⁹⁷

⁹⁵ н.д. 106; н.д. 312.

⁹⁶ н.д. 96 – 97.

⁹⁷ н. д. 313; н.д 98.

Док се све ово дешавало у Ужицу и његовој околини, у азбуковачком крају, Немци су почели да чине зверства према имовини азбуковачког становништва, страхујући од партизанског ноћног напада и вршили појединачне ликвидације азбуковачког становништва. Све до почетка децембра 1941. године, након немачког продора ка Бајиној Башти и даље према Ужицу, у Љубовији и том делу Азбуковице, није било ниједне војске. Почетком децембра 1941. године, у Љубовију и села крај Дрине, долазе најпре припадници Руског добровољачког корпуса, као посадне јединице. Након њих у Љубовију се враћају четници Јована Васића, који су се легализовали код немачких и Недићевих квислиншких власти, док се партизанске снаге Азбуковице, иако су били у околини Пецке и деловима рађевског и подгорског среза, нису дошли у Љубовију, све до ослобођења Љубовије 9. октобра 1944. године.⁹⁸

Закључак

Завршни рад *Азбуковачки крај у устанку 1941. године* је покушај да се још једном на основу постојећих извора и литературе посматра Други светски рат у азбуковачком крају. Овај рад, настао у време обележавања стогодишњице Версајске мировне конференције 1919. године и 78 година од почетка устанка српског народа против фашизма, је покушај да се Други светски рат посматра на локалном, микроподручју, пре свега кроз односе представника два југословенска, доминатно српска антифашистичка покрета: партизанског и четничког, и то на два нивоа: општем, југословенском и локалном, азбуковачком нивоу, чиме је још једном показано да је азбуковачки крај, као и цео српски етнички простор, на исти начин прошао пакао Другог светског рата.

Посматрани период од 6. априла 1941. године до 29. новембра, односно почетка децембра 1941. године, сам у себи је носио клице ових подела међу српским народом овога краја, које су биле видљиве и у међуратном периоду. Ради бољег разумевања теме, на политичком и општем животном плану, који је представљен у првом поглављу које се бавило азбуковачким крајем у периоду југословенске краљевине, постојала су два дела азбуковачког краја. Први део Азбуковице, представљен у љубовијској вароши и њеној најближој околини је био типичан пример подручја у Кнежевини и Краљевини Србији, где је менталитет паланке и села обликовао његово функционисање и која је постепено усвајала тековине нових цивилизација. То је традиционални српски сеоски крај, који је свој горштак менталитет очувао кроз дуге векове битисања на овом простору, а његова главна карактеристика, борба за основну егзистенцију и опстанак, значила је очување традиционалног начина живота, кроз постојање породичних задруга, мале сеоске поседе, окретање српској народној традицији кроз епске песме, веру у Бога, верност Краљу и Отаџбини и друге активности, којима се чувало српско национално биће. Други део Азбуковице, представљен у Пецкој и њеној околини је био крај у коме су, због њихове близине Ваљева и Шапца, брже стизале тековине нових цивилизација и нових стремљења. У политичком смислу, то је било

⁹⁸ Н.д. 108 – 109.

најочигледније. У Љубовији, кључне политичке партије су биле *грађанске партије*, док је утицај КПЈ, био никакав, скоро занемарљив. У Пецкој је била потпуно другачија ситуација, обрнута у потпуности, јер је овде утицај КПЈ био најјачи у целој Азбуковици. Због тога је и разумљиво, због чега је Љубовија током Другог светског рата дала пуну подршку четницима Драже Михаиловића, а Пецка партизанима Јосипа Броза Тита.

Пуч 27. марта 1941. године је овде прослављен весело и бурно, док је слом југословенске војске и државе у Априлском рату 1941. године, овде, као и међу српским народом широм Краљевине Југославије, дочекан као највећа срамота. Ова чињеница је још више истицана, јер је тај исти српски народ у азбуковачком крају који је страховито пострадао у свим дотадашњим ослободилачким ратовима, био разочаран капитулантском одлуком власти да 17. априла 1941. године потпише капитулацију са непријатељском војном силом. Посебно се то видело у љубовијском делу Азбуковице, где је било доста солунских бораца, који својим синовима, рођацима, пријатељима и комшијама, нису веровали за катастофално стање у југословенској војсци тих дана. Све ово је било показатељ да се становништво азбуковачког краја није могло да се помири са срамотом коју је тада доживео, коју су морали да сперу једино кроз борбу против непријатеља. Отуда и не чуди да се сакривало оружје од Немаца и квислинга. Током лета 1941. године, на подручју азбуковачког краја, јављају се два покрета отпора: партизански и четнички.

За разлику од доступних извора и литературе, која говори о историји југословенске државе и околностима везаним за Други светски рат на југословенском нивоу, је објективна, у складу са методологијом историјске науке, док је на основу доступних извора и литературе која говори о историји Западне Србије и азбуковачког краја, приметно слављење партизана и Народноослободилачке борбе народа овог краја, док се о самим припадницима Равногорског покрета пуковника Драже Михаиловића, говори у складу са главним токовима социјалистичке југословенске историографије. Када је реч о четницима Драже Михаиловића, о њима се говори прво као поштеним патриотама и родољубима, који су спремни да се боре против непријатеља, а затим као калкулантима који својим деловањем раде искључиво за своје интересе, који су били и противречни интересима НОП – а и партизанских јединица. На основу доступних извора и литературе на локалном нивоу, види се активније деловање чланова КПЈ и СКОЈ –а на окупљању народа за подизање општег устанка против фашизма, док су четници били за борбу против *Турака*, за борбу за остварење уских, српских националних интереса. Овај став се види посебно кроз обраћање превелике пажње на успехе партизана и деловање КПЈ и НОП –а, док се четничко деловање своди на скупљање људи ради пописивања и након тога, слања тих људи кући до даљњег.

Исти материјал наводи да су љубовијски четници и четници око Пецке, под вођством Јована Васића и Александра Гордића, припадници покрета Драже Михаиловића, окривљени као виновници сукоба, који је наступио након што партизани у Љубовији и Пецкој нису успели да са њима успоставе договор о најмањем степену сарадње у циљу одбране Азбуковице од Немаца, Пећанчевих четника и других квислиншких војних формација. Једина светла тачка ових извора,

где партизански извори похвално говоре о припадницима Четничких одреда Југословенске Војске пуковника Драгољуба Михаиловића, јесу они извори који говоре о патриотском држању командира четника у Пецкој, Милана Пинтарића, који одбија да изађе у сусрет жандармеријском официру у Љубовији и тадашњем равногорском функционеру у љубовијској Команди места, Петру Жижићу и да пошаље своје јединице да зауставе наводно партизанско преузимање власти у Љубовији, када је у свом извештају одлучно рекао да он неће да изазове грађански рат међу српским народом у Азбуковици.

Српски народ је у Другом светском рату, као што је раније речено, имао два антифашистичка покрета: партизански, на челу са КПЈ и њеним генералним секретаром Јосипом Брозом Титом и четнички (равногорски) покрет на челу са генералштабним пуковником Југословенске војске Драгољубом Дражом Михаиловићем. Када се у обзир узму све околности, које су довеле до непремостивих идеолошких, друштвених и других препрека и разлика, које су кумовали сукобу, овај период је један од светлијих периода у српској историји. Период *Устанка народа Југославије у Србији*, како га је звала ранија, социјалистичка југословенска историографија, може се са правом назвати *Периодом партизанско – четничке сарадње у Србији*. То је период историје Југославије, у ком је српски народ, по први пут након Првог светског рата и Априлског рата, превазишао своје поделе и стао под једну, антифашистичку слободарску заставу. Српски народ је тада, без обзира да ли се под југословенском краљевском кокардом *заклињао на верност Краљу и Отаџбини* или је у борбе кретао под црвеном петокраком после *Смрт фашизму – слобода народу*, знао да сви Срби, потомци јунака са Цера, Колубаре, Дрине, Кајмакчалана и Солунског фронта, морају да попут својих предака да избаце *Швабу* из своје земље. Стога, сви Срби морају да из овог периода Другог светског рата у Југославији црпе снагу како би, уз сво поштовање за све жртве братоубилачког партизанског четничког сукоба од 1. новембра 1941. године до краја Другог светског рата, црпе снагу за опште помирење и изградњу јаке и стабилне Србије.

Скраћенице

НРС – Народна радикална странка
ЈДС/ДС – Југословенска демократска странка / Демократска Странка
СЗ – Савез земљорадника
ЈНС – Југословенска национална странка
ЈРЗ – Југословенска радикална заједница
ЈНП *Збор* – Југословенски национални покрет *Збор*
КПЈ - Комунистичка партија Југославије
НДХ – Независна Држава Хрватска
СССР - Савез Совјетских Социјалистичких Република
ЈМО - Југословенска муслиманска организација
САД – Сједињене Америчке Државе
УК – Уједињено Краљевство
КЈ – Краљевина Југославија
ЈВ – Југословенска војска
ЈВуО – Југословенска војска у отаџбини
КИ – Комунистичка интернационала
ЦК КПЈ – Централни комитет Комунистичке партије Југославије
ПК КПЈ – Покрајински комитет Комунистичке партије Југославије
ОК КПЈ – Окружни комитет Комунистичке партије Југославије
СКОЈ – Савез комунистичке омладине Југославије
СФРЈ – Социјалистичка Федеративна Република Југославија
СР Србија – Социјалистичка Република Србија
СРЈ – Савезна Република Југославија
НОП одред - Народноослободилачки партизански одред
НОП – Народноослободилачки покрет
ЧОЈВ – Четнички одреди Југословенске војске
НОПОЈ – Народноослободилачки партизански одреди Југославије
НОО – Народноослободилачки одбори
V. K. – Vrhovna Komanda

Извори и литература

Извори

- Дефинитивни резултати пописа становништва: од 31 јануара 1921 год., Београд : Општа државна статистика, 1932.
- Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931 godine. Knj. 1, Prisutno stanovništvo, broj kuća i domaćinstava, Beograd: Opšta državna statistika, 1937.
- Статистике избора народних посланика Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1920 – 1927, Београд, 1921, 1924, 1926, 1928.
- Статистика избора народних посланика за Прву југословенску народну скупштину одржаних 8. новембра 1931. године, Београд 1935.
- Ukaz V. K. Br. 53, *Službene Novine Kraljevine Jugoslavije*, br. 5, London 31.1. 1942. (ratno izdanje), str 6.
- Милан Јовановић Стоимировић: *Дневник 1936 – 1941*, Нови Сад, 2000.
- Ukaz V. K. Br. 661, *Službene Novine Kraljevine Jugoslavije*, br. 7, London 18.6. 1942. (ratno izdanje), str. 8.
- Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu, BORBE U SRBIJI, knjiga 1 - 1941., tom 1

Литература

- Група аутора: *Азбуковица: земља, људи и живот*, Љубовија: Самоуправна интересна заједница културе општине Љубовија, 1985.
- др. Љуба Павловић: *Соколска нахија: Ко смо ми Подринци*, Београд 2003.
- Мр. Јован Јовановић: *Азбуковица у народноослободилачком рату 1941 – 1945*, Љубовија: Општински одбор СУБНОР-а : СИЗ културе општине Љубовија.
- Branko Petranović: *Srbija u drugom svetskom ratu : 1939-1945*, Beograd 1992.
- Branko Petranović: *Istorija Jugoslavije 1918 – 1988, knj.1 Kraljevina Jugoslavija 1918 – 1941*, Beograd 1988.
- Branko Petranović: *Istorija Jugoslavije 1918 – 1988, knj. 2 Narodnooslobodilački rat u revolucija 1941 – 1945*, Beograd 1988.
- *Народни хероји Југославије*, Београд: Младост, 1975.
- Venceslav Glišić: *Užička republika*, Beograd 1986.
- Дојчило Митровић: *Западна Србија 1941*, Београд, 1975.
- Бранко Петрановић: *Југословенско искуство српске националне интеграције*, Београд, 1993.
- Коста Николић: *Историја равногорског покрета: 1941 – 1945*. Књ. 1, Београд, 1999.
- Piter Kalvokorezi i Gaj Vint: *Totalni rat*, Beograd, 1987.
- Milan Andrić i drugi: *Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije : 1941-1945*, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1964.
- Др. Момчило Исић, Загорка Бојичић: *125 година Основне школе у Љубовији*, Љубовија, 2000.
- Коста Николић: *Драгољуб Михаиловић (1893- 1946)*, Београд, 2005.

Садржај

Предговор	1
О Азбуковици.....	6
1. Азбуковачки крај у Краљевини Срба Хрвата и Словенаца / Југославији	7
1.1. Социјално – економско стање у азбуковачком крају	7
1.2. Политичко деловање у азбуковачком крају	10
2. Од официјерског пуча до устанка	13
2.1. 27. март и његови одједи у срезу.....	13
2.2. Априлски рат	14
2.3. Окупаторска подела Југославије и први дани окупације.....	23
3. Почетак устанка у Србији и покрети отпора у Азбуковици.....	25
3.1. Припреме за устанак.....	25
3.2. 7. јул – почетак устанка у Србији	32
3.3. Први дани устанка и напад на жандармеријску станицу у Пецкој	34
3.4. Стање у Азбуковици до појаве четника.....	37
3.5. Четнички покрет у Азбуковици.....	39
4. Почетак партизанско – четничке сарадње.....	41
4.1. Почетак партизанско – четничке сарадње у азбуковачком крају	45
4.2. Успостављање и функционисање четничких и партизанских органа власти у Азбуковици почетком јесени 1941. године	47
4.3. Азбуковчани у борбама у Западној Србији.....	52
5. Стање у Азбуковици у условима партизанско – четничког размимоилажења.....	55
5.1. Ослобођење Ужичке Пожеге и Ужица	56
5.2. Саветовање у Столицама.....	58
5.3. Почети партизанско – четничких неразумевања у Азбуковици	59
5.4. Ситуација у Пецкој до почетка и на почетку Прве непријатељске офанзиве	59
5.5. Прва непријатељска офанзива	60
5.6. Стање у Азбуковици у време Прве непријатељске офанзиве	62
6. Партизанско – четнички сукоб	69
6.1. Партизанско – четнички сукоб у Азбуковици	70
6.2. Продор немачке војске кроз азбуковачки крај.....	71
6.3. Пад Ужичке републике.....	73
Закључак	74
Скраћенице	77
Извори и литература	78